

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра української та зарубіжної літератур

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Мельник Н. Г.

Протокол № _____

«___» _____ 2022 р.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 2022 р.

**ХУДОЖНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРІ**

Магістерська робота студентки
факультету української філології
групи УАФм-17
другого (магістерського) рівня
спеціальності 014.01 Середня освіта
(українська мова і література)
додаткової спеціальності 014.02 Середня
освіта (мова і література (англійська))
Андрюхіної Олени Ігорівни

Керівник: професор кафедри української та зарубіжної
літератур,
доктор філологічних наук, **Дмитренко В. І.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS ____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____

(підпис) (прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Андрюхіна О. І. Художні інтерпретації проблеми булінгу в українській літературі : рукопис. Кривий Ріг, 2022. 88 с.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню особливостей інтерпретації проблеми шкільного булінгу в українській літературі ХІХ–ХХІ століть з метою актуалізації ідей профілактики й боротьби з ним засобами художньої літератури. У роботі наголошується, що зазначена проблема давно стала нагальним питанням у педагогіці. Згідно статистичних даних, українська школа є одним із місць активного замовчування випадків булінгу. Кількість жертв булінгу у сучасних реаліях зростає, а проблема досі залишається мало вивченою і невирішеною. Тому профілактика й спроба вирішення проблеми через твори художньої літератури розглядається в роботі як один із способів боротьби з булінгом.

Основну увагу в дослідженні зосереджено на творах українських письменників, які репрезентували цю проблему найбільш яскраво, як от: «Дзвоник» і «Украла» Б. Грінченка, «Талант» С. Васильченка, «Блакитна дитина» А. Дімарова, «Не святі горшки ліплять» Б. Антоненка-Давидовича, «Невдаха, або Ласкаво прошу до мого світу» А. Долман, «Не озирайся і мовчи» М. Кідрука, «Шпалереон» О. Колінько, «Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліної, «Пампуха» А. Шавлач.

Зазначені художні твори розглядаються у магістерській роботі з точки зору репрезентації в них моделей поведінки жертв цькування й булерів. Пропонуються певні стратегії поведінки для вирішення конфліктних ситуацій.

Ключові слова: школа, дитина, конфлікт, дитячий булінг, художня література, профілактика.

ABSTRACTS

Andriukhina O. Artistic interpretations of the problem of bullying in Ukrainian literature : manuscript. Kryvyi Rih, 2022. 88 p.

The qualification work is dedicated to the study of the peculiarities of the interpretation of the problem of school bullying in the Ukrainian literature of the 19th-21st centuries with the aim of actualizing the ideas of prevention and combating it by means of fiction. The work emphasizes that the specified problem has long become an urgent issue in pedagogy. According to statistical data, the Ukrainian school is one of the places where cases of bullying are actively silenced. The number of victims of bullying in modern realities is increasing, and the problem still remains poorly studied and unresolved. Therefore, prevention and an attempt to solve the problem through works of fiction is considered in the work as one of the ways to fight bullying.

The main focus of the research is on the works of Ukrainian writers who represented this problem most vividly, such as: "Bell" and "Stolen" by B. Grinchenko, "Talent" by S. Vasylchenko, "Blue Child" by A. Dimarov, "Not Saints Sculpt Pots" by B. Antonenko-Davydovych, "The Loser, or Welcome to My World" by A. Doloman, "Don't Look Around and Be Silent" by M. Kidruk, "Shpalereon" by O. Kolinko, "Salt for the Sea, or the White Whale" by A. Nikulina, "Pampuha" by A. Shavlach.

These works of literature are considered in the master's work from the point of view of their representation of the behavior models of victims of bullying and bullies. Certain behavior strategies are proposed for solving conflict situations.

Key words: school, child, conflict, children's bullying, fiction, prevention.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ	
1.1. Висвітлення проблеми булінгу в психологічній літературі.....	9
1.2. Основні види булінгу й особливості їх художньої інтерпретації.....	22
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКІЙ КЛАСИЦІ	
2.1. Проблематика дитячого цькування у творах Б. Грінченка і С. Васильченка.....	29
2.2. Профілактика булінгу на основі вивчення творів Б. Грінченка, А. Дімарова і Б. Антоненко-Давидовича.....	44
Висновки до розділу 2.....	54
РОЗДІЛ 3. ХУДОЖНІ ЕКСПЛІКАЦІЇ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ	
3.1. Шляхи втечі від реальності під впливом жорстокого ставлення. «Невдаха, або Ласкаво прошу до мого світу», А. Долман; «Не озирайся і мовчи», М. Кідрук; «Шпалереон», О. Колінько.....	56
3.2. Нюанси сучасної української літератури з погляду зародження і процесу булінгу на початку ХХІ століття. «Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліна; «Пампуха» А. Шавlach.....	66
Висновки до розділу 3.....	81
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. Творчість багатьох українських письменників і письменниць актуалізує увагу на досить серйозні психологічні проблеми дітей та підлітків. І у дитячому колективі на даний момент однією з основних є проблема булінгу. Її дослідження на прикладі творів художньої літератури дає змогу детальніше вивчити механізми розвитку конфлікту між дітьми, розробити типологію конфліктів за внутрішніми мотивами агресорів, за причинами морального і/або фізичного насилства, за кількістю учасників, за моделями поведінки жертв цькувань і т. д.

У магістерській роботі базою для вивчення булінгу як соціального явища стали твори українських письменників, таких як: Б. Грінченко, С. Васильченко, А. Дімаров, Б. Антоненко-Давидович, А. Доломан, М. Кідрук, О. Колінько, А. Нікуліна, А. Шавlach. Їх художні твори досліджувались значною кількістю вчених. Варто виділити імена М. Веркалець, В. Дурдуківського, А. Животенко-Піанків, А. Мовчун. Але їх дослідження зацентровані на вивченні художнього змісту та мовних засобів художніх творів, а ось у фокусі булінгу як суспільного явище і особливості його реалізації творах зазначених митців залишається маловивченим на сьогодні. Це визначає актуальність магістерської роботи.

Актуальність звернення до цієї проблеми підтверджують і статистичні дані. Наразі, Україна посідає 4 місце в Європі щодо актуальності поширення булінгу в школах.

Метою магістерської роботи є зосередження уваги на творах української літератури різних епох у яких репрезентовано проблему булінгу, актуалізація ідей митців щодо завдань педагогічного колективу в профілактиці й подоланні зазначеної проблеми в сучасній школі.

Мета роботи передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) з'ясувати зміст поняття «булінг»;
- 2) описати головні підходи до типології проблеми булінгу та її особливостей;
- 3) окреслити профілактичні дії для запобігання булінгу на основі творів української класики;
- 4) розкрити основні мотиви агресії булерів і стратегії поведінки жертв булінгу і їх художнє втілення в сучасній українській літературі;
- 5) звизначити роль творів української літератури в подоланні й профілактиці проблем булінгу в дитячому колективі.

Об'єктом дослідження є твори української літератури XIX–XXI століть в яких булінг розглядається як соціально-психологічна проблема («Дзвоник», «Украла» Б. Грінченко, «Талант» С. Васильченко, «Страчене життя» А. Тесленко, «Дивак» Г. Тютюнник, «Не святі горшки ліплять» Б. Антоненко-Давидович, «Блакитна дитина» А. Дімаров, «Невдаха, або Ласкаво прошу до мого світу», А. Долман; «Не озирайся і мовчи» М. Кідрук, «Шпалереон» О. Колінько, «Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліна; «Пампуха» А. Шавlach).

Предметом наукової праці є особливості художньої репрезентації проблеми булінгу у творах української літератури різних періодів.

Теоретико-методологічна база дослідження. З метою вирішення поставлених завдань і досягнення мети магістерської роботи нами були використані як загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез, опис, порівняння, систематизація), так і літературознавчі: порівняльно-історичний, біографічний, рецептивний, психологічний.

У магістерській роботі ми спираємося на дослідження О. Барліт «Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі» (2011 р.), Л. Бикової «Образ учителя у творчості Б. Грінченка» (2007 р.), М. Веркальця «Педагогічні ідеї Б. Д. Грінченка» (1990 р.), Л. Касян «Українська література у рецепції Бориса Антоненка-Давидовича» (2006 р.),

В. Неділько «Школяр у сучасному житті й літературі» (1976 р.), Т. Чонки Морально-етична проблематика романів М. Кідрука «не озирайся і мовчи» та «Доки світло не згасне назавжди» (2021 р.) та ін.

Наукова новизна полягає в наступному: уперше аналізується українська художня література різних періодів з огляду на дослідження моделей поведінки жертв булінгу та агресорів, а також пошук шляхів вирішення конфліктів у художній літературі для дітей. Робота відрізняється від уже існуючих спрямуванням дослідження художньої літератури, що дозволяє прискорити вирішення гострої соціальної проблеми булінгу, а також запропонувати українські твори як засіб полегшення психо-емоційного стану жертв цькування і зміни траєкторії поведінки агресорів.

Практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що дослідження художньої літератури із описом різних ситуацій, які підпадають під визначення «булінг» дає змогу розглянути запропоновані моделі поведінки жертв цькування, а також розробити стратегію поведінки для вирішення конфліктної ситуації. Окрім того, художня література на дану тематику дає змогу дітям усвідомити те, що вони, як жертви булінгу, з цієї проблемою не лишаються сам-на-сам, тобто, полегшує психо-емоційний стан дитини.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження було оприлюднено на XX Всеукраїнській науково-практичній конференції імені Віктора Ужченка «Образне слово Луганщини» (17–18 грудня 2021 р., м. Старобільськ). Тема доповіді: «Художні експлікації мовного булінгу в оповіданні Бориса Грінченка «Дзвоник»». А також на VI Міжнародній науковій конференції молодих дослідників «O Ukrainie interdyscyplinarnie na Uniwersytecie Wrocławskim» (08.04.2022 р., Польща, Вроцлав) у доповіді на тему «Проблема булінгу та шляхи її вирішення в малій прозі Б.Грінченка».

Структура та обсяг роботи. Магістерська праця складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного із них, списку використаної

літератури, що складається із 42 позицій, 5 з яких англomовні. Загальний обсяг роботи складає 89 сторінок, з яких 75 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1 Висвітлення проблеми булінгу в науковій літературі

Останнім часом, на жаль, усе більшого розголосу набуває таке соціальне явище як булінг. Загострення в соціальній політиці, безробіття, конфлікти усередині родини, зміна орієнтирів людства у сфері моральних цінностей – усе це стало підґрунтям до загострення людських стосунків на всіх вікових рівнях. Усі ці події підсвідомо впливають на дитину, викликаючи жагу протесту. Кінець ХХ століття ознаменувався пошуками зв'язку між поведінкою дитини у шкільні роки і її соціальним спілкуванням. Якщо окремо розглядати пубертатний період, головною його характеристикою варто визнати зростання індивідуалізації, що нерідко призводить до виявлення егоїзму по відношенню до оточуючих, а відтак і агресії. Тому подібна практика булінгу може спровокувати аморальну, насильницьку поведінку і в дорослому житті.

Уперше Україна заговорила про наявність тривожних сигналів у 2005 р. Тоді проведене дослідження дитячого фонду ЮНІСЕФ показало, що більше половини підлітків середньої школи все ж зустрічалися з проблемою булінгу. З них п'ята частина підлітків вже були жертвами цькування, і майже половина вирішили промовчати про ці випадки. Узагальнюючи, робимо висновок, що питання насильства серед дітей постало критично гостро. Проблема набула розголосу нещодавно, але варто визнати, що вона булінгу не є новою. І навіть попри це, її вивчення і вирішення, на жаль, відбувається дуже повільно.

Першим увагу на конфлікти усередині дитячого колективу у вигляді систематичних досліджень звернув скандинавський учений Девід Олвеус.

Свої роботи вчений присвятив їх дослідженню, і, з часом, став творцем моделі булінгу, яка стала базою для подальшого вивчення проблеми.

Словник іншомовних слів за редакцією О. Мельничука пропонує таке трактування терміна «булінг»: *«це систематичне агресивне переслідування і цькування, залякування із застосуванням фізичної сили з метою примусу або домінування. Це процес фізичного або психічного впливу.»* [30, с. 143].

Сам термін «булінг» походить від англійського дієслова «to bully». Кембриджський словник англійської мови дієслово «to bully» тлумачить як *«ображати, залякувати когось, хто є меншим або менш впливовим ніж ви, часто – примушувати таку особу до небажаних дій»* [2].

1910 р. у Відні А. Адлером, З. Фрейдом і В. Штекелем було ініційовано конгрес на тему «Про суїцид, зокрема, про суїцид тих, хто навчається в середній школі». Тоді ж З. Фрейд писав: *«Не можна звинувачувати лише школу в тому, що в ній стільки насилля і в тому, що діти чинять суїциди, але вина школи в тому, що вона нічого не робить, аби хоч якимось протистояти цій тенденції»* [20, с. 21]. Перша публікація на тему булінгу була надрукована у 1905 р. К. Дьюксом, тобто, за 5 років до конгресу, але особливого ефекту вона не мала. Першу з переліку найвизначніших робіт в історії дослідження булінгу «Булінг школі: Що ми знаємо та що ми можемо зробити» було написано у 1978 р. Д. Ольвеусом. Науковець дає визначення булінгу як, виключно умисному, насильницькому явищу у школі, які є повторюваними з боку однієї або групи осіб аби завдати психологічної або фізичної шкоди, створити дискомфортну обстановку. Пізніше було розроблено експериментальну антибулінгову програму, яка пройшла апробацію у 42 норвезьких школах і мала досить високий рівень ефективності. Окрім того, Д. Ольвеус створив трикомпонентну формулу булінгу, суть якої полягає у поєднанні факторів регулярності, негативного ставлення і штучно створеної ієрархії. Дійсно, трикомпонентна структура формули знайшла свою підтримку серед багатьох закордонних і вітчизняних

учених, але компоненти часто варіюються. Відтак, починаючи з 70-х рр. пошук вирішення проблеми булінгу розпочали вчені багатьох країн світу, такі як А. Пікас, П. Рендолл [4], Д. Лейн [1], Е. Мунте, Д. Таттума та ін.

Світ усвідомив, що це не разовий конфлікт, а повноцінна інтернаціональна проблема, яка містить взаємозалежну систему соціальних, психолого-педагогічних проблем. Було створено антибулінгові програми, як державного зразка, так і міжнародного, на зразок інформаційної кампанії #СтопБулінг. Українським інститутом дослідження екстремізму було створено проєкт під назвою «Стоп шкільний терор» із девізом «Не роби вигляд, що не бачиш». Суть його полягає у завчасній протидії булінгу шкільним керівництвом і адміністрацією освітніх закладів, а девіз натякає, що більшості просто зручно нічого не помічати, поки проблема не буде стосуватися особисто їх. Тому, щоб цього не сталося, варто відкрити очі і почати діяти тут і зараз, а не чекати поширення проблеми. Окрім того, Громадянська Організація «Студена» за підтримки студії онлайн-освіти EdEra в межах Нової української школи створила безкоштовний курс «Недискримінаційний підхід в навчанні». На відміну від проєкту «Стоп шкільний терор», цей курс є вузькоспрямованим і має на меті узагальнення і систематизацію усіх методів і прийомів задля викорінення дискримінації, що сприятиме гармонійному, комфортному і дружньому освітньому процесу. До протидії булінгу в українських школах навіть було залучено іноземних мотиваційних спікерів, а саме Ніка Вуйчича (проєкт «Безпечна школа»). Подібні профілактичні програми сприяють розвитку стресостійкості, відповідальності за своє життя, усвідомлення наслідків своїх дій, забезпечення знаннями з права та психології.

Спираючись на досвід попередників, проблему насилля розробляють О. Барліт [7; 8], С. Бурова, М. Дмитренко, А. Король [20], О. Лавриненко, Л. Лушпай [21], В. Панок, В. Синьов та ін. Натомість, педагогічні колективи більшості шкіл на чолі із адміністраційними апаратами чимдуж сприяють

замовчуванню та ігноруванню цієї проблеми. Причиною цьому є бажання зберегти престиж навчального закладу, а також недостатній інформаційний багаж стосовно першоджерел булінгу і шляхів боротьби з ним. Адже булінг це не імпульсивна агресія, не конкуренція чи боротьба, які часто зустрічаються у школі. Це критичне презирство і зневага, відчуття домінування, сплановане фізичне або/і психологічне знуцання над жертвою. А відтак це посягання на конституційні права на особистісну недоторканість (у фізичному і духовному розумінні). Але варто окреслити межі: скоєння дій, які караються кримінальним кодексом не зараховуються до «булінгових актів». Хоча деякі науковці прирівнюють його до катувань, які є порушеннями кримінально-правових норм. Відтак проблема булінгу є міждисциплінарною: з одного боку вона охоплює психологічну сферу, а з іншого – правову. Зважаючи на гостроту проблеми, в жовтні 2018 році внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення [18, с. 33], який доповнено статтею 173-4, яка наводить юридичне визначення поняття «булінг», встановлює за нього відповідальність, а також за приховування випадків булінгу працівниками навчальних закладів.

Булінг – це структура із 3-ох компонентів: булер, жертва, сторонні спостерігачі. Учасники булінгу бувають обов'язковими та факультативними (необов'язковими). До перших варто віднести власне булера (кривдника) та жертву (потерпілу особу), а до факультативних – спостерігачів. Спостерігачі також є важливою ланкою у всій системі. Булінг як явище зникло зовсім би без спостерігачів. Будучи за характером нарцисами, агресори потребують публіки, на зразок артистів. Адже підпорядкування однокласників не відбудеться без «показового жертвоприношення». Булінг – явище групове, а відтак і керує ним частіше за все «тваринний інстинкт». Копіюючи один одного, за велінням внутрішнього імпульсу у конфлікт залучається усе більше і більше дітей. Відчуваючи себе у гурті, діти відчувають себе наче в безпеці. Але та сама колективність, у результаті, спричиняє відстороненість

від наслідків своїх дій, відмову від особистої відповідальності. Провина інших відчувається більшою, помітнішою.

Попри різноманітність дитячих характерів, можна вималювати універсальний єдиний образ агресивного підлітка. Такі діти, як правило, не відрізняються багатством духовних цінностей, а скоріше виявляють примітивність. Окрім того, агресивність зумовлюється відсутністю захоплень, а відтак і великою кількістю вільного часу і невикористаної енергії. У свою чергу, це пов'язано із подальшим низьким рівнем розвитку інтелектуального і фізичного, копіюванням чужих здобутків, адже продукту власної діяльності у дітей просто немає. А спостереження чужого розвитку і успіху зумовлює наростання озлобленості і заздрості по відношенню до однолітків. Але є й винятки. Значно рідше, але трапляються випадки, коли булерами виявляються діти з досить високим IQ та соціальним розвитком. І, якщо в першому випадку, мотивом такої поведінки стає механізм захисту, який домінує над усіма іншими механізмами, то на цей раз на такі дії дитину штовхає бажання підвищити свій статус, стати лідером, вивищитись [16]. Близько половини булерів – це жертви насилля у минулому або спостерігачі. Дитина може страждати від побиття батька або ж спостерігати бійки батьків, потім у школі вивільняючи свою приховану агресію у вигляді цькування однокласників або ж молодших школярів.

Спостерігачі – це сіра маса, яка або підбурює агресора у бажанні «хліба та видовищ», або, навпаки, відчуває провину за ненадання допомоги, підтримки. У першому випадку, можна виділити четверту групу учасників булінгу – «підбурювачі». Вони сприяють діям булера, сміються, знімають на відео, загалом, роблять усе, аби вберегти себе від агресії нападника. Але вони чудово розуміють і мотиви свого страху: вступившись за «білу ворону», ти сам стаєш «білою вороною». Бути сірою масою «зручніше» і безпечніше. З часом відчуття провини слабшає, діти стають жорстокішими і байдужими. Байдужість породжує жорстокість, дає їй шанс на життя.

Учені виокремлюють й інші групи учасників булінгу: «помічники», «захисники» та «нейтральні учасники».

В окремих випадках роль агресора на себе переймають й учителі або викладачі, і це чи не найстрашніші випадки. Учителі з великим досвідом роботи, рідше молоді працівники, свідомо чи ні можуть дозволяти собі завдавати учням психологічного болю словами чи навіть фізичний діями. Доросла людина апріорі відчуватиме свою силу над дитиною, тим паче, маючи авторитет людини освіченої. Безвихідь цієї ситуації полягає в тому, що дитина змушена ходити до вчителя, адже, як правило, жертви булінгу не діляться з близькими сумним «досвідом», тому й допомоги чекати ні від кого, і ситуація повторюється з дня на день. Щоправда, авторитарний стиль управління не є булінгом, навіть попри те, що діти часто гіперболізують і можуть сприймати це як обмеження власної свободи.

На відміну від єдиного образу агресора, створити подібний образ жертви неможливо. Адже жертва може бути як випадковою, так і самостійно викликати обурення й насмішки з боку колективу. Частіше, це людина, яка певними характеристиками відрізняється від інших (фізичні можливості, успіхи у навчанні, фінансовий стан сім'ї). Як правило, «потенційна жертва» є дуже чутливою, піддатливою до думки оточуючих, а відтак нездатною відстояти свої позиції. Тобто, при найменшому конфлікті агресор не лише «пересилить» його своєю думкою, а й знайде чергову мішень.

Але, варто зазначити, що образ агресора чи жертви не означає потенціал. П. Рендол доводить, що немає особливого гену булінгу, що, мов якийсь вірус, чекає момент, аби розпочати діяти [4]. Питання лише в обставинах: некомфортна сімейна атмосфера з фізичними чи моральними покараннями, невдачі, бажання самоствердження. Зокрема, не лише оточення чи особисті характеристики впливають на дитину. Засоби масової інформації, соціальні перипетії, фільми та комп'ютерні ігри, які сповнені насилля та

жорстокості – усе це спотворює тендітну душу дитини і перетворює її на агресивного маніпулятора.

А. Корнійченко визначає такі ознаки булінгу:

1) соціально-негативний характер. Тобто, з погляду соціуму даний акт поведінки вважається небажаним, аморальним, негативним, таким, що заслуговує осуду. *«Він є проявом деструктивної поведінки особи (осіб), яка(і) його вчиняє(ють)»* [19, с. 39], але істотної шкоди загальносуспільним відносинам такі дії не завдають.

2) систематичність. Булінг, на відміну від сварки, є регулярним та систематичним явищем, в той час коли сварка є безсистемною та нерегулярною. До того ж учасники сварки є часто змінюваними, на відміну від булера і його жертви. Звісно, що перший випадок булінгу буде не системним, а скоріше за все, випадковим. У випадку, коли він стає першим у ланці насильницьких актів, тоді він підпадатиме під поняття булінг, якщо ж подальшої системності не виникає, то і булінгом це назвати не можна.

3) намір. Агресор заподіюючи моральної або / і фізичної шкоди робить це свідомо. Більше того, продуманими варто вважати не лише дії, але й їх наслідки. Як правило, агресора приваблює не процес знуцання, булер отримує задоволення від результату – самоствердження за рахунок слабшого.

4) образлива поведінка. Образи можуть завдаватися шляхом вербальних і невербальних дій, жестів, розповсюдженні чуток.

5) негативний характер міжособистісних стосунків. Враховуючи образливий характер стосунків, цілком логічно, що нейтральні, а тим паче дружні стосунки є неможливими. Зневажливе ставлення однієї сторони провокує негативне ставлення з боку іншої сторони конфлікту.

6) може проявлятися як у вчиненні активних дій, так і в утриманні від них (бездіяльність). Законом України *«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»* проголошується, що *«дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є*

заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого» [18, с. 33];

7) наявність сторін. Обов'язкові чи факультативні – вони складають суть булінгу. Булер і жертва складають базис цього соціального явища, а факультативні спостерігачі або ж підбурюють до подальшого насилля, або ж своїм мовчанням підтримують агресора не в здатності протистояти.;

8) односторонні відносини. Одна сторона (булер) впливає, а інша (жертва) – поглинає. Жертва не критикує і не творить насильницьких дій у відповідь. Немає двостороннього конфлікту.

9) нерівність учасників. Завжди фізично сильніша або соціально «вагоміша» особа виступає проти слабкішого фізично або за соціальним статусом. Тобто, булер завжди має перевагу за певними показниками, чи то статус, чи фізична сила, чи розумові здібності, чи стан здоров'я. І цей перелік можна продовжувати нескінченно. Але, як правило, жертва і кривдник одного віку. У третині випадків кривдник може бути старшим, і лише 10 % булерів молодші за своїх жертв.

10) психологічний та/або фізичний тиск. Метою булінгу завжди є заподіяння певного виду шкоди (моральна, психічна, фізична) [19].

Ю. Савельєв та Т. Салата в процесі дослідження праць А. Моора та Б. Хіллері зробили висновок про певні тенденції шкільного булінгу. Так, наприклад, у порівнянні із середньою та старшою школами, пік фізичного булінгу припадає на старші класи початкової школи, хоча й з'являється у старшому дошкільному віці; ініціаторами булінгу, як не парадоксально, стають саме вчителі, продовжують вже діти – хлопці фізично, а дівчата вербально; існує прямопропорційна залежність між віком і рівнем співчуття до жертви [29].

Велику увагу слід приділити сім'ям учасників акту булінгу. Батьки агресорів і жертв часто своїми некоректними способами залагодження

конфліктів або навіть аморальними діями викликають у дітей страх, а іноді вони навіть зазнають тілесних покарань. І попри це манера поведінки в наступних поколіннях родини не змінюється. Дитина копіює стиль поведінки: бачить насильство – діє аналогічно у схожій ситуації, спочатку у садочку чи школі, а потім і у власній родині. Виростає наступне покоління дітей і «коло насильства» продовжується. Жертва булінгу неодмінно стає заручником отриманих психологічних травм, які накладають свій відбиток на подальше життя дитини. Навіть випадкове необережне неприємне слово для чутливої натури здатне залишити емоційний слід, який мов рана, що не загоюється, буде завжди болем нагадувати про себе. Регулярні цькування призводять до тривожності й агресивності дитини, замкнутості, що залишається впродовж усього життя, і виправити це можна лише з такою ж регулярною роботою з психологом. У випадку цілковитого ігнорування депресивність і схильність до суїциду стануть вірними супутниками. Переживши знущання у дитинстві, людина буде остерігатися заводити нові знайомства і стосунки, а тому, скоріше за все, залишиться самотньою. Окрім того, варто порушити тему психосоматики. Унаслідок пережитого стресу жертви булінгу зазвичай страждають на серцеві захворювання, мають проблеми із зайвою або недостатньою вагою, розладами харчових звичок.

Наслідки булінгу матимуть не лише жертва, але й агресор. Звісно, небагато хто задумується над неправомірністю своєї поведінки, мало хто відчуває сором. Хтось може навіть спробувати вибачитись і виправити минулі огріхи, але жертви, як правило, не налаштовані на спілкування із своїми кривдниками. Так чи інакше, безслідно така поведінка для булера не проходить. Приниження і цькування діють у дитячому середовищу, але з плином часу, із вступом у доросле життя ці правила втрачають свою життєздатність. Хтось набуває впевненості й учиться давати опір, хтось просто ігнорує закиди і йому, урешті-решт, стає байдуже. Як правило, не змінюючи свого ставлення до оточуючих колишні агресори не хапають зірок

з неба і, якщо не завершують своє життя під тягарем кримінального чи адміністративного кодексу, то виживають на низькооплачуваній роботі заздрячи однокласникам-ботанам, які отримали вищу освіту і мають гарний заробіток. Ті, хто змогли досягти певних вершин за допомогою цькування інших, як правило, наживають собі ворогів усюди, вони не можуть завести дружні стосунки, адже вони звикли бути диктаторами і впроваджувати таку систему стосунків в усі сфери свого життя. Вони не вмюють радіти з іншими, вони радіють лише чужим нещастям, що налаштовує всіх проти них.

Наслідками булінгу є не лише моральна чи фізична травма однієї особи. У булерів часто з'являються послідовники, за допомогою яких і поширюється це соціально-негативне явище. А оскільки агресори іноді використовують не лише власну фізичну силу, але й зброю, то у світі з'явився спеціальний термін для цих випадків – «school shooting». Розпочавшись одного разу, процес лише набирає обертів. Цей ефект називають «ефектом Вертера». У школі «Колумбайн» у 1999 р. двоє старшокласників зчинили стрілянину, після чого почала поширюватись специфічна субкультура під назвою «Колумбайн», героями якої стали саме нападники, а по світу почали виникати подібні збройні напади. Пізніше було з'ясовано, що Е. Гарріс і Д. Кліболд у школі були жертвами булінгу. Цей факт підтверджує думку, що у спробах уникнути статусу «жертви» або ж намагаючись зупинити вже існуючий процес цькування дитина здатна сама перекваліфікуватися у булера. Отже, не можна стверджувати, що дитина культивує в собі риси або агресора, або жертви. Кандидат наук, провідний дослідник проекту по запобіганню агресивної поведінки дітей у школі в штаті Небраска С. М. Суайєр, стверджує, що якщо раніше класифікація поділялась на хуліганів і жертв, то наразі дитина поєднує в собі ці дві якості.

Тема булінгу в літературі існує вже давно, і з кожним століттям лише нарощує оберти частоти її висвітлення як в українській, так і в зарубіжній літературах. Незалежно від того на літературі якої саме країни буде

закцентовано увагу, можна зробити висновок, що сучасні письменники й письменниці відходять від опосередкованого спілкування. Тобто, усе менше створюється посібників і «збірників порад» для батьків «Як допомогти дитини?», і все частіше на полицях майоріють обкладинки книжок цієї проблематики. Це означає, що автори звернулись до актуальної для сучасного світу проблеми, вони прагнуть «відкритого діалогу». І це є правильним рішенням, оскільки безпосередньою аудиторією для книжок з даної теми є саме діти і підлітки. В. Неділько писав: *«життя школи, повітря, яким дихають діти, конфлікти, які вирішуються між дзвінками, стосунки між учнем та вчителем неминуче мусять знаходити відображення в літературі для дітей. Більше того – бути однією з найважливіших її тем»* [25, с. 43] Мова не йде про те, що поради батькам і вчителям тепер непотрібні. Але, якщо вдуматись, то виникає закономірне питання: А чи багато дітей, які зіштовхнулись з проблемою булінгу будуть питатися поради у батьків або, тим більше, учителів? Це те, до чого варто прагнути, але на сьогоднішньому етапі це не є реальним. Саме тому дітей варто викликати на відверту, інтимну розмову, якщо не віч-на-віч, то хоча б за допомогою книжок.

Булінг, як руйнівне явище, спрацьовує з обох сторін. Ззовні здається, начебто булінг завдає шкоди лише тому, кого цькують. Але якщо глибше зануритись і проаналізувати причини й наслідки такої поведінки, то виявиться, що насправді немає «сильної» і «слабкої» сторони. Усі сторони страждають і від цього є слабкими. Агресор продовжує руйнувати власну особистість, спопеляє душу, зацькована людина, допускаючи таке поводження, згодом починає вважати себе другорядною й недостойною особою.

Натомість усвідомлення програшної позиції учасника булінгу сприяє сприйняттю себе як елемента соціуму, а влучний твір урегулює недобрі почуття й гіперемоційність. В той же час, бездіяльність з боку дорослих і

тривале психічне насилля з боку агресора здатне вивести постраждалого на той етап, коли, засліплена гнівом і бажанням помсти, людина здатна на неочікувані речі. До того ж, варто зазначити, що бездіяльність це не лише ігнорувати проблеми дитини. Зміна місця проживання або навчання (як часто роблять батьки) без опрацювання психологічних проблем дитини – це також певною мірою бездіяльність. Потрапивши до нового колективу із позицією заляканості, боязкості, моральної слабкості, дитину швидко зацькують і у новому колективі. Саме тому література найкращим методом боротьби з булінгом вважає передчасну роботу над помилками.

Слабкість дитини – результат нестачі уваги й любові. Тому і йти треба від зворотного. Підтримка дитини, забезпечення атмосфери любові й піклування, відчуття безпеки – це те, що може вивести дитину із стану кризи.

Із кривдниками треба працювати у напрямку визнання права бути іншим, терпимість до тих, хто «не такий, як я». У цьому випадку розмови гратимуть роль повчань, суб'єктивної оцінки дій дитини. Критикуєш – пропонуй! Саме тут художня література стане саме тим союзником, який не лише м'яко формує особистість, але й моделює ситуації, пропонує варіанти розвитку подій, готуючи до реального життя.

Книги, у яких репрезентовано тему булінгу, здатні розімкнути коло проблеми, у випадку, коли діти не можуть довіритись дорослим і поділитись наболілим. Цікавий сюжет захоплює малого читача і підсвідомо замінює героїв книги реальними знайомими. Отже, дитина проводить аналіз і вбачає у проблемній ситуації з вигаданими героями варіанти розв'язання власної проблеми. І що важливо, не доводячи проблему до критичного стану, дитина бачить можливі наслідки поведінки своєї і своїх ровесників, а тому усвідомлює усю відповідальність за свої дії.

Такий вид впливу художнього твору на дитину можна віднести до бібліотерапії. Це новий напрямок у способах вирішення людських проблем і розладів за допомогою книг. Тому, художні твори, в яких порушуються

психологічні проблеми подібного плану, зможуть не лише скорегувати психо-емоційний стан людини, а й допомогти виявити конфліктну ситуацію, і уникнути негативних наслідків. Бібліотерапія розглядає художній твір як носія багатьох функцій в житті людини:

1. Вчасно прочитана книга здатна допомогти уникнути багатьох складних ситуацій, які можуть стати наслідком агресивних дій чи, навпаки, примирення з ними.

2. Копіюючи позитивну модель поведінки героїв, дитина зможе швидше соціалізуватися в новому колективі або ресоціалізуватися у старому колективі (у випадку, якщо раніше були випадки булінгу).

3. Окрім інтелектуальної сфери, за допомогою книжок можна розвивати емоційну сферу. Дитина, а особливо це важливо для підлітків, навчиться розуміти себе і зможе безбоязно проявляти всю палітру своїх емоцій, а не приховувати й пригнічувати їх.

4. Відповідальність за свої дії, яка приходить із спогляданням і аналізом наслідків допомагає коригувати окремі аспекти своєї поведінки, а також виховати в собі моральні цінності й пріоритети.

5. Спільне обговорення книги, яка сподобалась або викликала сильні емоції дасть можливість дитині довіритися й налагодити теплі взаєностосунки із дорослими.

Людині як високорозвиненому організму властивий постійний аналіз навколишньої ситуації. Причиною цьому є уникнення моменту втрати цінних ресурсів і сил, тому мозок готує для вже пережитих ситуацій на майбутнє поведінкові «паттерни» і автоматичні реакції. Вони можуть і мають бути змінними. Саме тому важливо порушувати проблему булінгу в художніх творах. За їх допомогою більше шансів замінити вже створені некоректні паттерни в учасника чи просто спостерігача ситуації насилля.

1.2 Основні види булінгу й особливості їх художньої інтерпретації

Явище булінгу можна порівняти із пірамідою, яка складається з чотирьох блоків. Кожен блок є етапом, який ознаменовує перехід до певного емоційного стану учасників булінгу та окреслює стан взаємостосунків у колективі. Якщо зазвичай відлік починається з низу, то перший етап булінгу буде на поверхні, оскільки чим довше триває процес, тим більшого поширення він набуває.

Верхівкою «айсбергу» можна назвати зародження цькування, його виникнення. На цьому етапі ідентифікуються дійові особи: учень/учениця, що відрізняється від колективу, «не такий» або «не така», як усі, стає мішенню учня/учениці, що за рахунок цькування слабшого намагається вивищитись. Не лише фізична сила може стати проблемою у дитячих взаємостосунках, невміння домовлятися, некоректне розуміння своїх почуттів або ж банальне нетолерантне ставлення та інше. Актуальності і поширенню цієї проблеми сприяє розрив поколінь у родині. Спостерігаючи за сучасною культурою, можна побачити стрімкий розвиток і популяризацію індивідуалістських потреб, а відтак, цінність сімейних довірливих стосунків занепадає. Якщо раніше авторитетом виступали батьки, оскільки несли глобальну освітню функцію, то нині Інтернет посідає позицію лідера-просвітника. Батьки не розуміють дітей і сприймають факти насилля як звичайні конфлікти. Саме така поведінка й підриває довіру дітей до дорослих. Як правило, причини зародження булінгу можна поєднати у групи: особистісні, сімейні, соціальні, за оточенням [22, с. 8].

- Особистісні чинники – полягають у особливостях дитини на фізичному, психологічному, інтелектуальному та інших розвитках. Це стосується як булера так і жертви. Особливостями розвитку булера можуть стати синдром дефіциту уваги, гіперактивність, посттравматичний стресовий

розлад, або ж просте бажання компенсації невдач у одній сфері самоствердженням і досягненням авторитету в іншій; для жертви будь-яка незвичайність, відмінність від усіх, спосіб взаємодії у колективі означатиме початок цькування.

- Сімейні чинники провокують агресивну поведінку дітей шляхом викривлення нормальної моделі взаємостосунків у сім'ї, підміні понять. Родина із авторитарним стилем спілкування або ж навпаки, гіпертурбота або недогляд, насильство, неповні родини – усе це впливає на психіку дитини, викликаючи непояснювану агресію й бажання захиститися шляхом нападу.

- Оточення, а точніше негативна атмосфера у ньому (насилля, понаднормові емоційні та інтелектуальні навантаження, хронічні стреси) ініціюють прояви булінгу. Оскільки мова йде про заклади освіти, тому варто наголосити на прорахунках з боку педагогічного колективу, недогляд за взаємостосунками учнів та навіть провокаційність поведінки деяких членів колективу. Частою є практика покарання всього колективу через одну особу, відтак підвищуються шанси вирішення проблеми всередині колективу насильницьким способом. Ситуацію можна повернути і на 180°. Учитель може також виокремлювати учня/ученицю за особливі успіхи, викликаючи в такий спосіб заздрість інших.

- Соціальні критерії формують на основі стереотипів, здавна закладених норм і «правил», прикладів із фільмів, комп'ютерних ігор, засобів масової інформації. Отже, гендерне питання домінантності, актуальне питання сексуальної орієнтації, економічної та статусної нерівності, етнічне питання, мігранти та інші наболілі питання стають приводами для цькування молодих осіб у навчальних закладах. Фільми та ігри із насильницькими моделями поведінки стають прикладом до подальших дій учнів, особливо тих, які самі стали жертвами насмішок чи насилля.

Третьою стороною є спостерігачі, які своїм відстороненням або ж підбурюванням розпалюють вогонь ненависті й знущань. Мовчання свідків,

яке б воно не було схвальне чи задля підтримки, мотивує агресора і пригнічує жертву. Але поки що це лише поодинокі випадки, після яких все повертається у звичне русло, але врешті-решт вони починають повторюватись. Парадокс булінгу в тому, що кожен учасник прагне себе захистити, але всі в різний спосіб: для булера найкращий захист це напад, для свідка – або примикання до агресора або повна байдужість, а для жертви – замкнутість, пасивність.

Якщо присікати прояви булінгу ще на цьому етапі, можна уникнути багатьох негативних наслідків. Звернувши увагу на поведінку дітей педагога і батьки в змозі запобігти страшним наслідкам. У першу чергу варто звернути увагу на учнів, які мають складні стосунки із колективом, зокрема ті, у кого були помічені агресивні нападки (фізичні чи психологічні) на оточуючих. В такому випадку, повинна проводитися негайна профілактична робота з попередження дитячої агресії. В той же час психологічної роботи потребує не лише агресор, але й жертва. З початку цькування треба проводити спостереження, прослідковувати аналітику змін (а вони є обов'язково) у поведінці учня/учениці, що піддається нападам. Серед таких змін можуть бути напруженість при появі агресорів, образливість, відстороненість від колективу, замкнутість при проведенні профілактичних бесід на тему агресії та булінгу. Деякі з рис можуть бути притаманними дитині, її характеру, тому варто враховувати їх частоту й причини виникнення.

У випадку, якщо перший етап було упущено, надходить черга другого етапу – власне булінг. Влада у класі є розподіленою, кожен член колективу чітко знає своє місце в ньому. Напади на жертву із поодиноких поступово перетворюються на регулярні й виникають за будь-якої можливості. Агресор відчуває свою повну владу, а жертва інколи ще й може чинити опір, але, як правило, мовчить, нікому не розповідає, адже зневірилась у допомозі ззовні. Цей момент є переламним, який веде до третьої фази, яку ще можна назвати піком цькування.

На третьому етапі за учнем/ученицею закріплюється статус «груші для биття», тому вилити свої емоції, викривлені амбіції і прагнення для самореалізації може кожен, хто вважає себе вищим за соціальним статусом. Окрім того, жертва починає цькувати сама себе, дитина перебуває у постійному стресі, який з часом зазнає метаморфоз з саморуйнуванням особистості, хоча булінг стає менш помітним і переходить у пасивну форму.

Дехто з науковців виокремлює також і четвертий етап, але його можна ідентифікувати як наслідки цього тривалого процесу. До цього етапу варто включити повну ізоляцію від колективу, навіть самовільний відхід від навчання. На цьому етапі просте знущання для агресора стає нецікавим і новою ціллю стає «видавлення» постраждалого із колективу. Це відображається на емоційному та психічному стані жертви й поза навчальним закладом (психічні хвороби, психосоматичні розлади). Дослідивши конкретно емоційні стани групою дослідників була створена «піраміда ненависті», де, починаючи з упередженого ставлення, проходячи через дії, базовані на упередженні, дискримінацію, жорстокість, проблема набуває свого піку на рівні геноциду.

А. Король, стверджує, що суть булінгу полягає у бажанні викликати страх. Окрім того, дослідниця зазначає, що *«усі дії мають спільні риси: 1) дисбаланс влади, тобто кривдник та жертва обов'язково різні за соціальним статусом, фізичною чи психологічною адаптованістю до середовища різної статі, раси, релігії, сексуальної орієнтації тощо; 2) намір нашкодити, тобто кривдник навмисно викликає емоційний або фізичний біль у потерпілого, насолоджується спостерігаючи; 3) погроза подальшої агресії, тобто кривдник і жертва розуміють, що це не перший і не останній випадок знущання»* [20, с. 85].

Булінг може виявлятися у різних формах та видах. Зазвичай, виокремлюють такі форми насильства як:

1) Фізичне насильство – дії, які завдають тілесного болю або ушкоджень. До таких дій можна віднести штовхання, підніжки, бійки і т.д. Таке фізичне цькування є багаторазовим і регулярним.

2) Психологічне насильство. Сюди варто віднести образи, залякування, бойкот, ізоляція, ігнорування, глузування, шантаж тощо. Економічне насильство включає дрібні крадіжки, матеріальні збитки, вимагання грошей, речей або їжі.

3) Сексуальне насильство. Під цією формою маються на увазі обмацування сексуального (інтимного) характеру та/або поширення чуток подібного змісту тощо.

Як правило, дитина боїться, соромиться розповідати батькам, або ж просто не довіряє їм свої таємниці. Дорослим варто в такому разі звертати увагу на непрямі ознаки насилля (синці, подряпини, порваний одяг, біль в різних частинах тіла, раптові зміни настрою, поведінки) і, у процесі невимушеної бесіди, цікавитися справами дитини в школі, простежувати психологічний стан, аналізувати якість стосунків у колективі. У випадку підтвердження фізичного насилля, найкращим вирішенням проблеми стане звернення до місцевих правоохоронних органів та робота з психологом. Для попередження психологічного залякування варто вчити радіти життю й шукати в ньому позитивні моменти. Дитина повинна розуміти й бути впевненою, що її люблять, є люди, які завжди її захистять і подбають про неї. Для переключення уваги можна допомогти дитині розвиватись у напрямку, який їй подобається – гуртки, дитячі колективи. Отже, потенційна жертва знаходить нове коло спілкування, нових друзів, нове хобі, і рівень впевненості у собі зростає.

Сексуальне насилля є особливим типом булінгу. Воно якнайбільш руйнує психіку дитини. Адже жорстоко порушуються межі особистості. Тому варто заздалегідь виховувати в дитини почуття особистісних меж, приватності, із розумінням того, кого вона може впускати, а кого – ні. Аби

батьки змогли бути вхожими до потаємних куточків душі дитини варто із ранніх років закладати фундамент довірливих стосунків.

Окремо варто виділити новомодне явище – кібербулінг. Відрізняється від булінгу він тим, що здійснюється онлайн, за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів. І з поширенням технологічних засобів цей вид насилля став особливо актуальним. Оскільки вважається, що користувачі інтернету є повністю анонімними, повідомлення і коментарі можна видалити, а відтак і відповідальності уникнути набагато легше. Тому соціальні мережі, електронні пошти, форуми й блоги стають тим агресивним середовищем, яке популяризує приниження й терор.

В Інтернеті засобів для цькування більше. Адже, окрім усних перепалок і нападків, на арену насильства виходять нові форми знущань. Skorиставшись викладеною інформацією, агресор (група агресорів) може використати її з метою самозванства або почати кіберпереслідування з метою вистежування для скоєння нападів різного роду (побиття, зґвалтування і т. д.). Легкий доступ до спілкування з великими групами людей у чатах і блогах спрощує публічне розголошення особистої інформації, дає шанс на життя онлайн-грумінгу (спілкування між дорослими й дітьми з метою отримання інтимних фото й відео для подальшого шантажування або ж розповсюдження цих матеріалів.

Булінг і кібербулінг можуть пересікатись між собою у такому явищі як хепіслепінг. У такому разі відеозапис реального нападу на дитину (булінг) викладається в мережу Інтернет на загальний перегляд, що часто призводить до дитячих самогубств.

Наразі існують організовані центри безоплатної правової допомоги, дитячі телефони довіри і навіть гаряча телефонна лінія для боротьби з булінгом. Проте через високий рівень недовіри до дорослих діти дуже рідко звертаються за допомогою і до рідних, і до спеціальних сервісів.

Висновки до розділу 1

Булінг став проблемний соціальним явищем, підґрунтям якого є загострення людських стосунків в результаті поширення індивідуалізації, вияву агресії чи егоїзму. І попри створені антибулінгові програми та інформаційні кампанії проблема набуває все більшого поширення, особливо у навчальних закладах. Бажання збереження престижу штовхає адміністративний апарат і педагогічний колектив на приховування фактів цькування дітей, що лише стимулює агресорів до показових нападів. Часто агресія дітей є результатом прожитого досвіду насилля або ж бажанням вивищитись за рахунок слабкості інших. У такому світлі досить дивним здається факт булінгу дітей самими вчителями. Недовіра до слів дитини змушує батьків приймати сторону вчителів, що не лише залишає дітей у безвихідній ситуації, але й ставить хрест на стосунках батьків і дітей. Уже в дорослому житті жертви булінгу остерігаються близьких контактів з оточуючими, а також мають серйозні проблеми із здоров'ям. У свою чергу, колишні агресори страждають від докорів сумління, що також позначається на їх самопочутті або ж почуття заздрості до більш успішних однолітків.

Аналіз творів художньої літератури, які порушують тему булінгу, сприяє тому, що діти мають змогу змодельовати булінгову ситуацію й, проговорюючи варіанти поведінки дитина в змозі вирішити конфліктну ситуацію ще на етапі її зародження. Отже, сьогодні художня література стає новим способом вирішення проблем, шляхом «відкритого діалогу» дитини й більш досвідченого дорослого-автора, особливий позитивний ефект відбувається під час проговорення проблеми з проекцією на сучасність під керівництвом досвідченого педагога. Участь дитини в такому обговоренні й проговоренні проблеми є своєрідним виходом із критичної ситуації, коли дитина з певних причин не може довіритись рідним і залишається із своєю проблемою наодинці.

РОЗДІЛ 2

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В УКРАЇНСЬКІЙ КЛАСИЦІ

2.1. Проблематика дитячого цькування у творах Б. Грінченка і С. Васильченка

Актуальність обговорення проблеми булінгу обумовлена тим, що іноді немає чіткої відповіді на питання про істинні причини такої поведінки. Дитяче цькування можна визначити як найнебезпечніший вид булінгу. Адже саме у дитячому віці закладається фундамент розуміння дитиною правил поведінки в колективі, що в майбутньому впливатиме на якість взаємостосунків з іншими людьми.

Борис Грінченко, відомий український письменник, педагог і культурний діяч, мав достатній життєвий досвід аби створити широку галерею дитячих і дорослих образів, кожен з яких неординарно й специфічно розкривається у складних ситуаціях. У творах («Сестриця Галя» (1885), «Сама, зовсім сама» (1885), «Дзвоник» (1897), «Екзамен» (1884)) автор намагався порушити проблему стосунків у шкільному колективі. Особливу увагу письменник звернув на педагога як основну рушійну силу в гуманізації суспільства. Діти є найнезахищенішою верствою суспільства, а відтак легко можуть піддаватись впливу сторонніх осіб через особливості фізичного чи інтелектуального розвитку, фінансового стану родини, і, навіть, мови. Літературні герої названих творів Б. Грінченка змушені не просто рано подорослішати, деякі з них мусять взяти під опіку інших дітей. Фактично, ті чи інші обставини позбавляють їх дитинства, і вони змушені підкоритися обставинам.

В оповіданні Б. Грінченка «Дзвоник» письменник порушує питання мовного конфлікту в багатонаціональній державі. За визначенням

Г. Черненко: *«Коли дві мови претендують на одну соціолінгвістичну сферу, де їхнє паралельне функціонування фізично неможливе ... чи обмежене законодавчо, виникає конфлікт»* [37, с. 47]. Чисельність одних мовних груп і меншість інших сприяє створенню певної ієрархії мовних статусів. Україномовна дитина XIX століття перебуває під гнітом російськомовного середовища. І причиною цьому стають не внутрішні упередження, а цілком конкретна історично обумовлена ситуація в державі. Адже Україна досить довгий час перебувала під гнітом різних держав, однією з яких була Російська імперія. Україна втратила свою державність, втратила національну еліту, яка могла б протистояти політиці загарбників. Такий хід подій призвів до того, що представники Російської імперії відчували свою вивищеність перед українцями, яких принизливо називали малоросами.

Наталка – головна героїня оповідання Б. Грінченка «Дзвоник». Це маленька дівчинка напівсирота, потрапивши до сирітського дому отримує можливість їсти нормальну їжу, носити чистий одяг, спати на м'якому ліжку. Але з одного боку покращення умов життя стає в опозицію до погіршення морального самопочуття дитини, на що і робиться смисловий акцент твору. Через це протиставлення Б. Грінченко розкриває внутрішній світ самотньої дитини у російськомовному середовищі. Дитина фактично починає боротьбу за життя, намагається звикнути до нової мови, до нових правил поведінки й умов життя. Але новий колектив, куди потрапляє дівчинка, вороже до неї налаштований. І причиною тому є «сільська мова», якою розмовляє Наталка, яка просто не могла існувати поруч з російською панською мовою. Дитина звикла з дитинства чути українську мову, українські пісні. Це її рідне, її єство. У нових же умовах життя її генетичний код нації стає загальним посміховищем, а з неї зробили «сільську дурку», яка лише верзе нісенітниці. І щасливе життя в рідному селі з дітьми, які співали веснянки, залишилось лише у снах: *«зелена-зелена, квітками змережена, лука, на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. ... Дзвінко та весело розкочується по всій луці*

дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело...» [12, с. 435].

В оповіданні на прикладі головної героїні чітко прослідковуються фази усвідомлення себе як жертви булінгу. Отже, письменник максимально чітко намагається окреслити логіку поведінки дитини й дати відповідь на питання: як у думках веселої й життєлюбної дитини з'являється потяг до самогубства? Потрапити у нове середовище – це вже стрес для будь-якої людини, а тим більше дитини. А ось результат співіснування з не просто новим, а ще й іншомовним ворожим колективом чітко прослідковується у творі. Зацькована, затуркана дитина поступово психологічно розбалансовується й деградує.

Важливим аспектом твору є те, що булером у ньому виступає не лише дитячий колектив закладу, а й педагогічний. На сьогоднішній день організовується чимало освітніх заходів для протидії булінгу, створюється велика кількість курсів, вебінарів, лекцій, мета яких лояльно, без тиску пропагувати гуманізацію суспільства, навчити впроваджувати толерантність у маси. Але це про сьогодні. Реалії минулих століть виявляються куди гіршими за наші очікування. Педагог у оповіданні «Дзвоник», еліта соціуму, світило культури, Олександра Петрівна не стає ні наставником, ні помічником, ні еталоном, а реалізує себе лише як черговий агресор і аб'юзер. Замість того аби навчити дитину правильно їсти столовими приборами, начальниця лише відмахнулась від біди дитини і відсадила її поодаль, аби не заважала. Це лише сприяло появі прізвиська «Ляпало». Не впоравшись зі столовими приборами дівчинка намагалась хоч на заняттях довести, що вона здібна й зможе всьому навчитись. Проте через мовний бар'єр вона не розуміла, що написано у книзі, тому намагалась шляхом здогадок і звукових аналогій прийти до правильної відповіді. Побачивши: «*Усердно занялся делом*», Наталка переказала як: «*У середу занявся дом*» [12, с. 433]. Так з'явилося ще одне прізвисько – «Середа». Її не можна у тому звинувачувати.

Ані вихованці сирітського будинку, ані викладачі і начальниця не виявили ні найменшого бажання допомогти, хоч і бачили, що Наталка цього потребує більш за все. Кпини лились повсякчас, звідусіль і від усіх.

Причиною моральних страждань дитини стає збірний образ із безвідповідальних викладачів, які не переймались процесом комфортної адаптації нової дитини у колективі, жорстоких дітей, які, спостерігаючи за поведінкою дорослих, перейняли лінію поведінки і безбоязно цькували новеньку, і, навіть, неістот, як-от держави, яка, в свою чергу, не мала змоги забезпечити можливість належної освіти рідною мовою і, навіть, дзвоника.

Автор оповідання у назві твору чітко вказує на головного мучителя в описаній ситуації. Цей специфічний булер стає нічним жахом для Наталки. Йому не треба було бити дитину, кричати на неї, морально принижувати. Дзвоник зробив найстрашніше – він забрав її свободу. Цей нестерпний шум постійно наказував що і коли їй робити: *«Дзвоник будив її – вона, вставала, кликав снідати – вона йшла, велів учитися – вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати – вона слухалася»* [12, с. 436]. Наталчині мрії, щасливі спогади про рідне село і знайомих постійно переривав цей злосчастний крик. Відтепер її існування (не життя, а саме існування) перетворилося на постійне очікування чергового дзвінка. Б. Грінченко персоніфікує дзвоник у творі, аби через нього максимально розкрити внутрішній стан дитини – стан відчаю, безвихідді, загнаності. Є лише вона, Наталка, і він, дзвоник. Вона живе під постійним його пильним наглядом. Більше того, вона розуміє, що усі мешканці сирітського будинку – вчителі, інші діти, вони усі невірні. Цей клятий дзвоник спостерігає за усіма, але найбільш за всіх ненавидить її – Наталку, тому й намагається накопостити найбільше саме їй. Самотніми ночами вона гадала чи, може, сподівалась: чи зможе позбутися колись його? Чи вдасться їй втекти чи знищити його? Хоча й сама розуміла марність своїх надій.

Усе це згодом акумулюється у єдиноправильному, як вважає дівчинка, рішенні – втопитися, щоб завершити ці страждання. Наталка не прийшла до цього відразу, вона намагалась боротися, щось змінити в ситуації, але обставини виявились сильнішими за неї. Внутрішній біль від кпинів і образ поступово вилився у безпробудний душевний морок. Вихід з якого Наталка бачила на дні колодезя. Але воля дівчини настільки була паралізована, її мислення настільки стало скутим, що вона не йде рішуче впроваджувати своє рішення, а звертається до начальниці сирітського дому: *«Олександро Петрівно, дозвольте мені втопитися у дворі в колодезі!»* [12, с. 438]. І тут слухна б нагода звернути вчителям і вихователям увагу на дитину, провести бесіди, розрадити. Але дитячу драму ніхто не зрозумів і, навіть, не спробував зрозуміти. Дитяча душа тихо і сором'язливо просила дозволу померти, натомість Олександра Петрівна лише обмежилася криками і заборонами думати про таке.

Казарменій режим зробив із звичайної вільної живої дитини слухняного робота без будь-яких ознак життя, власної думки і мислення загалом. Л. Бикова описує дівчинку, як *«в якомусь сомнамбулічному стані»*, яка навіть відмову на прохання втопитися сприймає слухняно, адже вона знає, що треба слухатись *«начальницю»* [9, с. 63]. Це досить очікуваний фінал, адже подібні зміни у поведінці дитини були спровоковані діями оточуючих або ж Наталчиним сприйняттям оточуючих її осіб і предметів. Повторюючи дитині, що вона дурна нечепура, охайного інтелектуала ви не побачите ніколи – це аксіома. Такі обставини аж ніяк не сприяють розвитку чутливої дитячої душі. Тим паче, що вдома Наталка усе розуміла, була жвавою і непосидючою. Тоді постає питання: А чи в Наталці була справа?

Упереджене ставлення перетворило педагогів на лютих катів і булерів, які в свою чергу зробили нестерпним життя своєї вихованки. Тому повсякчас важливо наголошувати, що педагоги і їх ставлення грають архіважливу роль

у становленні дитини як одиниці дитячого колективу, так і учасника освітнього процесу.

Твором-антиподом до «Дзвоника» можна назвати оповідання Б. Грінченка «Украла», де також змальована ситуація, яка могла стати причиною цькування дитини, але з протилежною лінією поведінки педагога, а через це й дітей. Причиною дитячого булінгу у творі є вже не упереджене ставлення, а результат морального вибору школярки Олександри – продовжувати голодувати або ж зважитись вкрасти хліб у однокласниці. Увага читача звертається до малої, затурканої дівчини, дочки сільського писарчука-п'янички. Вона «сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл», *«вхопилася руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць»*, а її *«обличчя було біле, як крейда»* [12, с. 356]. Б. Грінченко такими штрихами подає психологічну характеристику дівчинки, з якої стає зрозумілим усвідомлення школяркою своєї вини. Олександра і справді взяла без дозволу чужий хліб, а інші школярі, що цілком природно, почали глузувати і сваритись на неї. Але тут на поле дії виходить педагог. Не просто особа, яка працює в освітньому закладі, а справжній Педагог. Василь Митрович не прагнув просто покарати когось, він намагався вирішити ситуацію з виховною спрямованістю.

Перш за все, відмінністю оповідання «Украла» є педагогічний такт. Учитель не просто не підтримує булінг зі сторони дітей. Його ціллю стає припинення кпінів шляхом роз'яснення, що як у будь-якої медалі є друга прихована сторона, так само у будь-якого вчинку є свої приховані мотиви. Василь Митрович не сприймає це як ординарну ситуацію, він вбачає виховний зміст, як-от: навчити дітей критичному мисленню, співпереживанню, попередити поспішні висновки, навчити ділитись.

Жага пізнати душу дитини – це наступна відмінність. Викладач намагається з'ясувати чи справедливо линуть звинувачення. І навіть дізнавшись, що Олександра і справді взяла хліб, вчитель намагається

збагнути, що ж спонукало добру і чесну дівчину на такий крок. Учитель бачить, що школярка й сама розуміє, що вчинила неправильно, але тут відкривається й причина такого вчинку – голод. Саша вже другий тиждень їла одні лише сухарі, бо батько нічого додому не приносив, усе геть пропивав.

Н. Тарасова і О. Кошова зазначають, що у творі «Украла» Б. Грінченка вчитель стає взірцем вихователя, який по-справжньому любить своїх учнів і вірить у чистоту їх душі. Відчуваючи доброту і співчутливість вчителя діти не бояться зізнатися і покаїтися у скоєному, що доводить позитивний педагогічний вплив викладача на учнів. Отже, короткими штрихами, але дуже влучно автору вдалося зобразити зародження почуття доброти у душах героїв твору [32].

Реакція педагога в критичній ситуації – це те, що визначає його компетентність. В оповіданні «Дзвоник» керівниця байдуже поставилася до особистої драми дитини, тому відповідної для такої неординарної ситуації в неї не було. В оповіданні «Украла» вчитель спробував зробити все можливе, щоб допомогти ї, перш за все, відвів її у хату, аби заспокоїти. Тобто, очевидно, що в цьому випадку учитель повів себе достойно й компетентно, давши дитини можливість прийти до тями, а решті колективу зрозуміти й усвідомити ситуацію.

Реакція дитини у подібній ситуації – це те, що визначає її людяність. Сироти з притулку в оповіданні «Дзвоник» переймали лінію поведінки старших, були жорстокими і байдужими. Їх не хвилювали проблеми інших, важливим було лише показати кожен себе і принизити слабших. Що ж до дитячого колективу твору «Украла», то тут чітко видно результат планомірної виховної роботи вчителя, який не словом а ділом спонукає своїх вихованців до людяності й гуманізму. Як і усі діти, вони гарячковито й занадто емоційно поставились до події, але важливим є те, що вони, керуючись логікою викладу вчителя змогли розсудливо осмислити усі

невраховані моменти й зробити правильний висновок. Повернувшись зі своєї хати, Василь Митрович побачив купу харчів, які діти принесли Олександрі, щоб допомогти. Це говорить про чуйність і доброту, яку взростили у них батьки і педагог. Не потрібно було жодного слова, не потрібно було нікому дорікати за кпини. Коли дитина вільно мислить, коли дитина відчуває себе вільною і важливою, не чужою, вона все розуміє сама. Так і тут, діти самостійно зробили роботу над помилками без будь-яких докорів.

Такі педагоги, як Василь Митрович, виховують справжню Людину, чемну, добру, чуйну. Тому зовсім не дивно, що Олександра, подорослішавши, не поверталась до подібного. Реакція вчителя, однокласників дали їй надію на краще, віру в людей. Тому, *«цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною»* [12, с. 359].

Складність і несправедливість життя виявляється і в тому, що жертвами нападків можуть стати не лише діти, а й дорослі, і не обов'язково за поганий матеріальний стан чи вади зовнішності, а й навіть за талант. Відомий письменник Степан Васильченко у своїх творах з глибоким психологізмом окреслював випадки булінгу серед дорослих людей, аналізуючи їх і виводячи висновок – результат цього явища. Отже, він намагався вивести у маси власні гуманістичні принципи й довести вплив художнього твору на формування світогляду. Цікавим фактом є те, що письменник вказував на те, що ідеї він брав із повсякденного життя, описуючи реальні події. Тобто, у дітей і дорослих з творів Васильченка, жертв цькування і в самих булерів, поведінка яких є антиморальною, були реальні прототипи. Це нашоєму на думку про те, що у будь-якому столітті, у будь-який час, у будь-якому місці завжди є особи (їх важко назвати людьми), які через своє невігластво й егоїзм руйнують життя тих, хто через свою низьку самооцінку, невпевненість просто не здатен себе захистити.

Степан Васильченко також був педагогом. Тому багато різних людських доль були йому знайомі. На жаль, не всі вони були щасливими, багато хто з обдарованих українців не змогли реалізувати свій талант. Про одну безумовно талановиту, але нещасливу сільську вчительку письменник і написав повість «Талант».

Це трагедія простої сільської дівчини, яка мріяла поділитись з народом своїм талантом, а натомість отримала зраду, знуцання й передчасну смерть. Епіграфом до повісті став заголовок з газетної хроніки: «Церковна хористка покінчила життя самогубством через нещасливе кохання». Але у творі митця реальна історія, викладена у творі набагато глибше.

Головним персонажем твору є вчителька Тетяна, надзвичайно артистична молода дівчина із мелодійним чаруючим голосом. Вона є непростим героєм, адже спочатку постає як дещо легковажна, занадто романтична й нерозсудлива особа. Лише згодом вона відкриває нові грані свого характеру – сильного й мужнього. Вона прагне нових знань, прагне розвивати свій творчий потенціал. Вона втілення образу справжньої українки – талановита, розумна, працьовита, з полум'ям у серці. Вона горить театральним дійством, марить виставами. Віра в те, що вона робить допомагала терпіти глузування Андрія Макаровича з «величчя» її театру. Їй було байдуже, що сцену змайстрували з перекинутих саней, заслінку вибивав кривий Микола, музикою був рудий Гаврило, що дирчав у рубель качалкою, а обличчя малювали крейдою і вугіллям. То все пусте, коли в серці палає вогонь, а душу веде покликання. Вона знає про свій талант і направляє його у правильне русло. Отримувати гроші за дар вона не збирається, для неї це низько і підло. Гроші витрачаються, слава проходить, а ось справжнє визнання залишається на все життя. Тому талант для неї це перш за все сенс її існування, а також усвідомлення власної гідності і вартості. Тетяна каже: *«Дано мені малісіньку іскорку святу... і освітила вона моє життя біднес... Та хай же погасне краще іскра в мені свята і хай буде марне моє життя й*

темної темніше ночі, коли оддам її в наругу чи в болото втопчу» [11, с. 5]. Окрім того, дівчина пречудово розуміє відповідальність за свій дар. Вона відчуває, що за допомогою свого голосу, акторської гри може впливати на глядачів, керувати їх почуттями. Вона горда цим і водночас, відчуваючи свою силу, тремтить від думки, що люди будуть підкорюватись одному лише її голосу.

Та мрії й сподівання Тетяни не здійснились. Допомоги було чекати ні від кого. Вона, дівчина із звичайної селянської родини, напівсирота, могла розраховувати лише на себе. Поміщиця Лідія Віталіївна, яка так палко обіцяла допомогу й стипендію, дізнавшись, про стосунки між племінником і сільською акторкою ошаленіла. Намагаючись припинити це й помститися Тетяні, вона закриває театр і виганяє її звідти. Булінг – це не обов’язково відкриті кпини і погрози. Це може бути й агресивне переслідування, залякати, «насолити». Вона знайшла в собі сили повірити в людей і поїхати з коханим у місто. Але й тут вона була зраджена. Молодик, безсоромно порозважившись, покинув дівчину напризволяще. Яких тільки чуток не ходило по селу про дівчину. Заздрість викликала бажання сказати щось недобре, додати ложку дьогтю. Так улесливі слова обов’язково здобрювались капостною гниллю. А про молоду дівчину, при великому бажанні можна вигадати багато чого. І першими, звичайно, були чоловіки. То її бачили з регентами, то з сільськими писарями, а то і з обома одразу. Та й святий отець Василь виявився не святим: *«Отець Василь бере її собі за помічницю в церковній школі і, коли вірити людям, купує їй рожеві чулочки. Казали, що одного темного вечора матушка ходила з хлудиною до школи заганяти свого батьку» [11, с. 2].* Тетяна ледь-ледь трималась, щоб не зламатись. Її надії на акторську діяльність, на навчання, на кохану людину розбились об жорстоке серце багатійки. Обманута, відкинути вона не мала сил аби співати, хоча й дуже цього хотілось. Її голос – то була її сила, її внутрішня сила, яку вона боялася втратити, то була остання її надія на виживання, яку вона берегла до

останнього. Але вона не залишилась сама. У скрутну годину їй на допомогу прийшла мама, підтримали друзі. Здавалось, усе почало налагоджуватись. Їй навіть дали партію у церкві. І коли вона врешті-решт заспівала, вона не змогла втриматись і вклала всі свої емоції у пісню, вийшла вперед і стала в гордовитій позі. Вона відчула себе живою знову. Вона відчула ту силу, яка була *«нова, неспокійна, жагуча, сила грізна...»* [11, с. 6]. На мить засвітившись, відкривши себе людям, вона не очікувала, що буде насвареною і знову осоромленою перед усім селом. Отець Василь налякався, наскільки голос дівчини зачарував присутніх, наскільки сильний вплив вона мала. Очорнити її, образити, облили брудом, щоб не відмилась, такими були методи попа по поверненню завойованої уваги слухачів. Це була остання крапля. Та ниточка, що тримала її тут на землі – її безпardonно розірвали на шмаття і викинули, як непотріб. Піп – свята людина (теоретично), не вважав за потрібне потурбуватися про почуття дівчини, проаналізувати подальший розвиток подій. І, якщо цькування з панського боку здаються досить природніми, через типовість образу, то досить цікавим є той факт, що образ наступного булера письменник вкладає саме в попа. Уособлення святості й добродесності утворює дисонанс поряд з поведінкою цього персонажа. Отже, у отці Василеві вимальовується психологічне протистояння типового образу й справжнього ества людини. Тетяна була не першою жертвою його знущань. Характеристика попа лише у декількох штрихах передає його суть *«дерій, зажера, заїдливий»*, *«тільки путня людина прибуде в село – з'їсть»* [11, с. 1]. Дивлячись на всіх крізь призму власної гордості, згрубілості душі, піп без будь-якого остраху ламає життя оточуючих його людей. Навіть сільський дяк із ним *«на ножах»*, хоча теж не вирізняється культурним началом – пиячить і влаштовує дебоші. Двоє, майже основні людини в культурницькому і освітньому житті села до культури і освіти ніякого відношення не мають і якомога грубіше стороняться їх.

Зустрівшись із жорстокою реальністю впритул, дівчина змарніла, стихла, спала з лиця. Тепер на місці веселої і активної дівчини з доброю вдачею постала тінь, сіра і безлика. Вона не розуміє, що далі робити, не бачить сенсу жити. Людська жорстокість гнітила її і врешті-решт убила бажання жити. Тому єдине, що спадає на думку дівчині – це самогубство, що вона і зробила, на відміну від Наталки із твору «Дзвоник» Б. Грінченка. Навіть по смерті Тетяни, отець Василь не мав бажання одуматись, виправитись. Трапилося нечуване, піп відмовився ховати дівчину. Похорон все ж відбувся із квітами та промовами, але всіх, хто там були пізніше *«тягнуть на допит – і малого й великого...»* [11, с. 7]. Немає межі людському самодурству і зарозумілості.

Окрім сюжетної лінії Тетяни, автор вводить лінію трагічної долі вчителів. Вони також мріють втілити свої мрії в життя, діяти, не сидіти на місці без діла. Вони молоді і гарячі, талановиті і амбіційні. Але, як і у Тетяни, шлях до мрії тернистий, якщо не недосяжний: *«Шляхи до його, єдині доступні мені шляхи, юнакові бездипломному, хащами позаростали непролазними... Мурами високими їх перегороджено, глибокими безоднями перекопано»* [11, с. 1]. Степан Васильченко був дуже добре обізнаний із шкільним життям в українських селах. В намаганнях підвищити рівень освіченості, вчителі змушені були терпіти нелюдські умови праці: холодні кімнати, заробітня платня, на яку ледве можна було вижити, напіврозвалені вчительські хати. У творі введено два другорядні образи вчителів – оповідач і Андрій Маркович. Один – молодий учитель, який щойно прибув до села, сповнений ідей та амбіцій. Другий – досвідчений педагог, який теж вірить у краще, але з недовірою ставиться до наївних, з його погляду, мрій Тетяни. Обидва прагнуть нести «світле і вічне» в маси, навіть говорять: *«Пустіть-но мене тільки туди, а я тую культуру на плечах, в кропив'яному мішку додому притербічу!»* [11, с. 5] Але для здійснення їх планів треба вступити в інститут, яким вони марять. Проте людське лицемірство і жорстокість

нищать їхні плани. На похорони Тетяни прийшли і оповідач, і Андрій Маркович. Вони виголосили промову над тілом загиблої. Цей крок безпідставно був охарактеризований як акт громадської непокори, як бунт і свавілля, що закрило їм шлях до подальшого навчання: *«Знаємо, що буде: не побачимо ми вже того університету, мабуть, скільки й будемо жити...»* [11, с. 8]. Цілком можливо, що й подальше вчителювання теж виявилось надалі під загрозою. У цьому випадку, булінгом можна вважати переслідування інакодумства, нетолерантність до права на висловлення власної думки. І врешті-решт, це може призвести до повторення долі дяка Запорожця. Адже він теж хотів вступати в інститут, теж хотів навчати і окультурювати село. Але власна слабкодухість, безвольність, чвари, як реакція на агресію неосвіченого і егоїстичного отця Василя, зробили із потенційного педагога простого пиятику, який закінчив своє життя у болоті.

Ще одну загублену долю демонструє повість А. Тесленка «Страчене життя». Мова йде про талановиту, амбіціозну дівчинку Оленку, доньку богомільного селянина. Дівчина ще з малих літ цікавилась усім, що її оточувало: чи то мати пряде, а Оленка поруч торкається і роздивляється, чи то батько по своїм справам порається, а мала вже тут як тут. Михайло, батько її, вгледівши потенціал доньки купив їй букварика і почав вчити її грамоті. А вона з покірністю і повторювала за батьком. А прибігши до дідуса Гната малювала з ним бублики соломинкою, той був грамотний, чого і онуку навчав. Старання не пройшли дарма. Випала нагода Оленці вчитись у второкласній школі у Великоросії, а потім у церковноучительській. Екзамен склала, форму отримала і така ж рада була, що новому навчиться. Дівчина пишалась своєю освітою, а батьки ж її пишалися, що донька їх тепер панянка, і чимдуж радили їй не знатися з простими людьми, бо тепер їй одна дорога – до пана!

Коли вдома зчинявся гвалт і мати знову сварилась на батька, Оленка з радістю прибігала до дядини своєї і до брата двоюрідного. З ними можна

було і про освіту поговорити і про побут потеревенити. Та після смерті діда між Михайловою сім'єю та сім'єю його брата розпочалась війна. Адже за турботу і догляд дід відділив старшому синові Василеві більшу територію городу, що розлютило молодшого сина Михайла, а особливо його дружину Палажку. Жінка сама перестала до них ходити і доньці заборонила. Важко було Олені поміж цією гризнею, та зробити нічого вона не могла. Вона знала, що не в характері матиному біда, а бідність штовхає людей на необдумані вчинки. Лише мріяла, що колись все стане добре. *«Бідність – і зло через те, – думає Оленка було. – Хай... – було розважає себе, — кончу вчення, матиму місце, буду запомагати батькові, матері, може, хоч трохи утихне гризня»* [33, с. 3].

Закінчивши навчання з нагородою, чимдуж поспішила в рідне село. Та й до отця Полієвкта не забула зайти. Саме ж він і прилаштував її до второ класної, а потім і до церковноучительської шкіл. Тепер Оленка надіялась на допомогу і у пошуку роботи. Отець Полієвкт добре привітав дівчину і обіцяв, що посприяє скорішому працевлаштуванню.

Тепер життя почало налагоджуватись. Юна красуня почала будувати плани на майбутнє, у яких яскраво відчувається емоційність та чуттєвість душі дівчини: *«От, – думає Оленка, – буду вчителькою так у селі у второкласній; житиму у хаті в такій; квітничок такий буде у мене, садочок, рояль, книги, картини і... він, задумливий, милий, хороший. Будемо людей добру навчать, до всього такого великого доходить будемо з ним»* [33, с. 3]. Одне лиш турбувало дівчину – наростаюча боротьба між рідними, від якої вона постійно намагалася втекти.

Вир сімейних сварок зтягує дівчину й переконує її у обтяжливості матеріальної скрути, а від того й духовної бідності оточуючих. Романтичний образ книжкового «принца» розбивається об кам'яну душу кар'єриста і картяра Федора Грищенка. А ідеал духовного наставника – отець Полієвкт, став чи не найбільшим розчарування в житті дівчини. Не опускаючись до

підлабузництва Федора, дівчина потрапила у немилість і була грубо відштовхнута своїм же «благодійником». Слова у проповідях про любов до ближнього отець Полієвкт сприймав однобічно, лише як почитання і покору. Пуста гординя до простих людей від земського діяча Кочури ще більше пригнічує Олену і викликає зневагу і розчарування.

Усе це накочується великим шаром проблем впродовж проживання між лицемірами, підлабузниками і агресивними рідними, які готові горло перегризти один одному за шмат землі. Психологічна тиснява рідних змушує написати брехливу заяву на дядька, що викликає шалені докори сумління. Заплутавшись у непролазних хащах людського зла, ненависті й брехні, не знайшовши шляху до такого омріяного й довгоочікуваного щастя дівчина кінчає життя самогубством.

Навчившись «високому» і доброму, слухаючи про ефемерну любов до ближнього та людську доброту, очікуючи романтизовані ідеали Олена не очікувала в реальному житті зіштовхнутися із цілком конкретним і довгоіснуючим злом. Дослідники стверджують, що в ті часи *«явища соціальної конфронтації, статусності та ієрархічності стали частиною шкільного «світу», демонструючи незмінну актуальність для соціуму законів боротьби та «утвердження через приниження іншого»»* [25, с. 91]. Все це зламало вправно мислячу, але зовсім не підготовлену до реального життя дівчину. Булінг з боку сім'ї, бо дівчина не підтримувала сварки і боротьбу за спадок, булінг з боку Полієвкта, бо для Олени людська гідність виявилась дорожчою, аніж «кістки з панського столу» отця. Все те «велике», чого вона прагнуло було далеко, а просто перед нею, найбільшою перешкодою в її житті було цькування людьми один одного. І переступити з легким серцем це вона не може, тому й кидає виклик людським блюзнірству і злостивості шляхом самогубства, аби поставити остаточну крапку у дівочих стражданнях.

2.2. Профілактика булінгу на основі вивчення творів письменників-шістдесятників Г. Тютюнника і А. Дімарова

Досить традиційним є звернення письменників в період розквіту своєї творчості до теми школи та її впливу на особистість дитини, зокрема, наслідків позитивного чи негативного ставлення педагога до учня під час освітнього процесу. Школа стає уособленням особистого життя дитини, яке містить радості і печалі, успіхи і поразки, друзів і ворогів. Цим і мотивована актуальність даної теми. Традиції І. Франка і Б. Грінченка продовжують Г. Тютюнник і А. Дімаров та ін. Письменники продовжують звертати увагу на внутрішній світ дитини з усіма її колізіями і перипетіями, не забуваючи давати характеристику освітній системі з усіма її недоскональностями і неточностями. Творчість митців майоріє палітрою методів характеристики дитячих і дорослих образів, способами втіленням в життя ідеї автора і вмінням опису гамми почуттів персонажа.

Нова генерація створювала новаторські тексти, адже раніше, за спостереженнями В. Неділько, навчанню, стосункам між учнем та вчителями приділялось доволі мало уваги у літературі 60-х років. Якщо вже і писали, то частіше згадувались канікули, доволі стандартно. Це і було недоліком літератури тих часів, важливі, глибокі теми шкільних конфліктів, боротьби різних підходів до навчання й виховання просто опускалися, адже були незручними для «вищих світу цього». Реальність була ідеальною і у книжках мало бути те ж саме. До літератури для дітей і, відповідно, про дітей ставилися вимоги суворої відповідності типовим образам реального політичного режиму. Але все ж були ті, хто попри контроль з боку влади апелювали до внутрішнього світу людини, а не до гарної картинки. Серед них були М. Вінграновський, Є. Гуцало, Г. Тютюнник, А. Дімаров. Вони не просто зверталися до світу дитини, а й протиставляли його усталеному офіціозу. За дитячими образами і драматичними сюжетами ховалася життєва

правда, адже твори більшою мірою були автобіографічними. Г. Тютюнник описував власні дитячі спогади про страшні воєнні роки. Саме тут відкривалися нехтування людською індивідуальністю, правдою, що сприяло тому, що популяризовані «соцреалістичні» канони з їх позірними оптимізмом і гуманізмом виявлялися просто фальшем.

Г. Тютюнник писав: *«Ніколи не працював над темою. Завжди працюю над почуттями, що живуть навколо мене і в мені»* [34, с. 654]. Складний світ психології почуттів та емоцій персонажа автор розкриває за допомогою тактильних, зорових та інших асоціацій.

Оповідання «Дивак» – це опис непростого життя простого сором'язливого хлопчика. *«Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути увесь світ»* [35, с. 1]. Проте, попри всю свою простоту й навіть наївність, він не знаходить спільної мови з оточуючими. І все через всеохоплюючу любов до природи. Він нею милується і захоплюються, нею надихається і живе. Йому навіть шкода звичайний лід, яким покрилась річка. Хлопці зі школи запросили разом «подушки гнуть», але Олесь сприймає запрошення порозважатись як заклик до псування чужого майна: *«Навіщо ви лід псуєте?....Він ще молодий»* [35, с. 1]. На що дівтора лише голосно засміялась, а розбишака Федько Тойкало ще й, вишкіривши зуби, голосно заволав: «Бий зрадника!». Діти не розуміли чутливої творчої натури хлопчика, не розуміли його дбайливості й бережливості до природи. Своєю поведінкою Олесь і справді вражає. Пересічна дитина навряд буде хвилюватися за маленьку пліточку, яка з необережності потрапила у хижі зуби щуки і, тим паче, не буде нагрібати снігу під окоренок сосни, аби вона не впала. Олесь – внутрішньо тонка й чуттєва натура, а таких, зазвичай, рідко позитивно сприймають у колективі. Хлопець виділяється з гурту ровесників, саме тому кожного разу наражається на критику і цькування, а іноді навіть і на побої. Хлопцеві пощастило мати однокласників, які швидко можуть

збагнути свою провину і, не боячись насмішок, спробувати залагодити її. Федько Тойкало, соромлячись, але щиро втиснув Олесеві м'ясний пиріг у якості трубки миру. Момент булінгу забувся, витіснився братерським почуттям єдності, але факт того, що інакодумство було, є і, здається, буде у нашому суспільстві як варіант норми залишається.

Діти не мають достатнього досвіду, не мають коректних моделей поведінки у тих чи інших ситуаціях, але у творі «Дивак» дорослі також не хизуються коректністю і толерантністю. Стара вчителька Матильда Петрівна на уроці малювання, взрівши замість означеного перегнійного горщикка старанно виведеного дятла, окинула Олеся презирливим оком. Н. Науменко, звертає увагу на те, що дуже важливим у творі є *«психологічний акцент – вагання старої вчительки між вимогами «принциповості й авторитету» («Я поставлю тобі двійку») та насолодою від дитячого малюнка («їй сподобався дятел»)»* [24, с. 478]. Матильді Петрівні важливішою була учительська принциповість, аніж почуття дитини чи об'єктивна оцінка художніх вмінь дитини. Нагримавши і поставивши двійку, вчителька знецінила дитячі старання і викликала гамір по класу. Не витримавши подекуди співчутливих, подекуди несмішливих поглядів однокласників, Олесь зібрав похапцем речі і побрів з класу. Короткий діалог біля дверей класу про причини такої поведінки хлопця навів педагога не на думки про можливу недоцільність таких виховних методів, а на думки про подальшу стабільність свого авторитету. Учителю не турбувало те, що дятел їй і справді сподобався, не турбувало те, що хлопець дійсно вправно малював. В. Перегінець стверджує, що *«від булінгу страждають і агресори, і жертви. Всі вони переживають емоційні проблеми, не вміють будувати стосунки з людьми, мають проблеми психо-емоційного розвитку.»* [28, с. 95]. Бажання довести свою принциповість, змусити робити те, що хоче вона, не виявляючи при цьому делікатності, не пропонуючи при цьому компромісу – це те, що керувало логікою вчительки. Матильда Петрівна турбується за освітній

процес, але аж ніяк не внутрішній світ дитини. Проблема булінгу стає катастрофою, коли той, до кого ти маєш звертатися в разі некомфортного самопочуття у колективі сам стає його причиною. У такому випадку, єдиним рятувальним колом можуть стати лише батьки. Але що робити, якщо батьки також сприймають тебе «не таким як усі»?

Плітки сусідів про те, який Олесь занадто смирний і дивакуватий наштовхують мати і діда хлопчика на лякливі думки. Дід Прокіп, хоч і радить не слухати базікал, проте в той же час і наголошує, що в хлопця і правда завзяття обмаль. Дід любить онука, але вважає його не готовим до дорослого життя. Адже він вважає, що без насильства у житті не обійтись. І радше онуку було б не «у землі порпатись», а «в людях.. Того – ліктем, того – почотом. Гульк – уперед вийшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш.» [35, с. 2]. Дід, продовжуючи свої настанови, каже: «Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть» [35, с. 2]. Дитячі моральні цінності, які вирують у дитині розбивають об рифи жорстокості, згрубілості душ оточуючих. І тепер виявляється, що дитині радше йти битись, аніж цінувати красу природи. Подібне пригнічення, хоч і не явне, душі дитини під стать назвати латентним актом булінгу з боку родичів. І матері Олеся дід Прокіп каже, що дивак син у неї, нездібний до простого спілкування, «затопчуть його» [35, с. 2]. Дід щиро не розуміє, чому Олесь починає скімлити. Мати ж просить не займати дитину і її батько слухається. Йому важлива її думка, а тим паче він дещо побоюється її осуду. Мати не гнітить сина, не цькує і не дорікає, але й не захищає від нападок. З її поведінки видно, що вона сама потерпає від сусідських пліток про її сина, після яких й сама вбачає у ньому дивакуватість, але й що робити з цим вона не знає. З одного боку це її рідна дитина, з іншого – колектив вимагає «нормальних» дітей, таких же, як усі.

Насправді, роль дорослих в житті дитини відіграє значно більшу роль, аніж звикли собі уявляти люди. І часто, саме від поведінки дорослих залежить подальша доля дитини.

Звертаючись до епістолярію Г. Тютюнника можна стверджувати, що драматизм стосунків його книжних героїв з матерями походить з його особистого життя. Я. Пархета стверджує, що *«Листування було і є не лише способом передачі інформації, а й джерелом інтимного внутрішнього світу адресанта....Тож епістолярій творчих, неординарних людей, до яких ми зараховуємо і письменників, дає змогу наблизитись до них, перш за все, як до особистостей, а також зазирнути до їхньої творчої лабораторії.»* [27, с. 62]. Суголосні думки репрезентують дослідження М. Коцюбинської, Л. Курило, М. Ковалик.

У листах письменник зізнається: *«А я ведь помню ее, маму свою, и не такой. Не злость, конечно, вызывают во мне эти воспоминания, – я не злопамятный, – а скорее печаль»* [41, с. 184]. У кореспонденції до дружини він згадував часті побиття від матері, перед ними йому завжди снилось полум'я. Бувало й до семи разів на тиждень. Діти завжди чутливо сприймають батьківські слова, і позитивні, і негативні. Але фізична розправа від рідної людини врізається у душу і пам'ять дитини по-особливому. Тому у творах письменника образ матері не є турботливим, близьким, рідним, таким, що викликає теплі почуття. На жаль, усі проблеми родом з дитинства.

Гіршою за фізичний чи вербальний булінг дитини може бути тільки зрада. З цим Г. Тютюннику також довелося зіштовхнутися. У листуванні він розповідав наскільки скривдженим він відчував себе, коли прокинувшись вночі побачив її з плетеною корзиною і білим вузликом, сказала, що скоро повернеться, та не повернулася. І довго жив він тоді з дядьком і тіткою. І в листах вона його тоді любила й цілувала, а він уже нічого до неї не відчував. Він пам'ятав навіть її зраду батькові із жонатим чоловіком. Він любив її і ненавидив, оберігав і дорікав. Мати розуміла свою провину, намагалась

надолужити те, що недодала у дитинстві синові. Але йому потрібні були не клунки з їжею і речами, а любов у дитинстві, але повернути згаяні часи вже було неможливо. Тому впродовж життя десь глибоко всередині письменник ніс важкий тягар образи на матір, що не могло не позначитись на його творчості. Усе, що завдає дитині болю у дитинстві, так чи інакше відображується на його подальшому житті.

Б. Антоненко-Давидович у творі «Не святі горшки ліплять» розвиває ідею того, що доля дитини у її намаганнях, стараннях, прагненнях багато у чому залежить не лише від батьків, але й від вчителів. Як-то кажуть, «один лічить, другий – калічить». Хтось усією душею вболіває за дитину, вросшу і виховує мов рідну дитину. А хтось, попри велику кількість сучасних вебінарів і лекцій про правила спілкування з учнями, не може похизуватись комунікативною коректністю. Тому «Не святі горшки ліплять» – це твір повчального педагогічного спрямування. Адже, як стверджує Д. Слонь, *«допомагає словесникам проводити профорієнтаційні бесіди зі своїми учнями, зясовувати разом з ними, які знання необхідні для досконалого оволодіння тим чи тим фахом»* [31, с.114].

Михайло Піддубний, герой твору, у своєму житті мав можливість навчатись у різних учителів. Результат їх ставлення позначався на психіці дитини, що видно з його ставлення до самого себе. Малий Михайло у своїй першій куренівській школі мав славу відсталого, нездібного учня, який лишень школу ганьбить. Та диму без вогню не буває. Таку характеристику люб'язно хлопцю надали вчитель і директор школи. Замість того аби допомогти дитині, пояснити, пропрацювати освітні пробіли, вчитель казав іншим школярам, аби ті допомагали, бо він «малоздібний» і сам не впорається. Завідувач, у свою чергу, лише піддакував і на очах у батьків ставив хрест на дитині. Такі маніпуляції міцно вбили дитині в голову, що він нездара, що він відсталий, нездатний ні на що. Учителі обезцінювали, інші школярі насміхалися. Через погану успішність клас Михайла прозвали

«група одірви і викинь» [6, с. 1]. Необережні слова вчителів поступово вбили віру дитини в себе і в свої здібності. Можна цілком впевнено стверджувати, що подальші успіхи дитини в житті опиняється під загрозою. Через недооцінювання наставників дитина навіть відкидає ідею про вступ до навчального закладу вищого рівня: *«Якщо я в куренівській задніх пас, то до цієї зразкової мені, нездібному, краще б і не рипатись»* [6, с. 1]. Проте батько повірив у сина, і, потрапивши у новий колектив, дитина відчула себе повному. Нові однокласники не сприймали новачка «нездібним», вони приглядалися, так само, як і вчителі. І Михайло швидко облаштувався, проте булінг з боку вчителів куренівської школи спричинив лютий страх перед усіма викладачами. Особливо один франківський вчитель лякав його – Степан Васильович Панасенко. Це незвичайний персонаж, хоча б тому, що це реальна особа, вчитель і письменник – Степан Васильченко, який теж писав про булінг у школі та боротьбу з ним. Б. Антоненко-Давидович так писав про С. Панасенка: *«Це був не просто добрий учитель, що знається на своєму ділі, а видатний педагог – майстер ліплення людських душ. Степан Васильович ...умів підійти до кожної дитини, урахувуючи її індивідуальність, її нахили, бачив початки доброго і лихого, добирав способи затамувати лихі прояви й дати поштовх добрим»* [17, с. 53]. Ззовні він не був страшний – звичайний дідусь, ніколи не кричав, не бив, нікого не гнітив. Мабуть, лякав він Михайлика тим, що під його вчителюванням навіть затяті «телепні» тягнулися до вищих оцінок, чого не було у минулих вчителів. А ще більше він боявся Степана Васильовича від того, що читав його книжки і думав собі: *«Мені важко книжку прочитати, а Степан Васильович сам пише книжки. Яка-то здібна голова має бути, щоб книжки складати!»* [6, с. 1].

Не повіривши у власні сили, нічого не досягнеш. Так і Михайлик, уважаючи себе нездібним, просто змірився із «незадовільно» по арифметиці і географії. Він не знав іншого підходу, йому його просто не показали. Почувши насмішки однокласника Михайла, від яких хлопець зашарівся,

вчитель вирішив допомогти. Допомогти – це не поставити клеймо «бездарності», а пояснити і навчити. Так і зробив Степан Васильович, не лаючи недолугого чи некмітливого учня, а на простих словах пояснюючи речі, які одразу той не збагнув. На прикладі прізвища пояснити приростки і наростки, а за допомогою прутика допомогти зрозуміти дроби. Треба просто докласти часу і зусиль. Цього, на жаль, не розумів вчитель математики. Йому було простіше поставити «незадовільно» і чимдуж кудись бігти з класу. Так дитину не навчиш. Натомість наука Степана Васильовича дала свої плоди. Михайло змінив своє ставлення до власних намагань: *«Нема нічого такого, що його не можна було б зрозуміти й вивчити. То тільки здуру ману на себе напускають, мовляв, нездібний та незугарний. Треба лиш захотіти та напружитись, коли тобі важко»* [6, с. 2]. Михайло закінчив школу на «відмінно» і з легкістю вступив до інституту. Адже гарні знання – це не питання обдарованості, це питання професіоналізму викладача і зацікавленості учня, які співпрацюють у парі.

Продовжуючи лінію дитячих творів не можна не згадати вітальні та емоційні твори А. Дімарова. Письменник став одним із опозиціонерів клішованої, стандартизованої радянської літератури для дітей і про дітей. Його яскраві і живі образи аж ніяк не вписувались у стрій «картонних», «сухих», політично вигідних героїв книжок. Тим паче, що сюжети творів писалися не на догоду «верхівці» Радянського Союзу, а з особистого досвіду. Твори є автобіографічними, тому читаючи їх, здається, що ти сам учасник подій. А оскільки оповідання розповідають про дитину та її внутрішній світ, то і мала аудиторія знайде багато спільного із собою. Але і дорослий читач не залишиться осторонь, згадуючи молоді роки він зможе відчувати емоційний зліт та щире співпереживання малим героям.

Лірична сповідь вже дорослого Анатолія викриває найпотаємніші, але такі знайомі історії та роздуми дитинства, показує зв'язки малої дитини із світом і людьми довкола неї.

У творі «Блакитна дитина» ми спостерігаємо антиподи – батька і матері, які мають протилежні моделі поведінки. І якщо мати вимальовує образ ідеального, зразкового дитинства самого письменника на противагу синовому, то батько пам'ятаючи свої минулі подвиги, ставиться до пригод сина із розумінням, хоча й хотів би, аби син поводив себе гарно. Мати згодом теж прощає сина і відпускає його, момент гнітючості пройшов. Проте батька продовжує гнітити його власна совість у вигляді «блакитної дитини». Адже він розуміє, що не можна картати інших за те, чим грішив сам. А вийшло навпаки. Під впливом подій батько починає аналізувати власну поведінку і порівнювати її із синоюю. Розповідь про дитинство батька сповнені детальних описів мандрівок і пригод, спілкування з друзями і вчителями, братом і матір'ю. Автор змальовує процес розуміння важливих речей, здобуття духовних цінностей і процес формування особистості дитини загалом. Наприклад, процес навчання головного героя не захоплює так, як його побічні елементи. Батько згадує як у дитячі роки вони з однокласниками насміхались з вчителя географії, як раптом суворий завуч і викладач алгебри Павло Степанович став вже й не таким суворим, як пильнували роман класного керівника Віктора Михайловича і молодої вчительки Галини Іванівни і як кидались яйцями у машиніста паровоза Федір Бурлака, щоб той не «відбив» кохану у їх керівника.

Образ "блакитної дитини" можна розглянути і з іншого боку. Цей янгол – це ідеальна дитина, яку малює з батька мати Толика; це дитина, яку хоче бачити у своєму синові мати. А щоб перевиховати хулігана у зразкового хлопця (чого прагнуть усі батьки), треба (на думку тієї ж більшості батьків) ламати істинну натуру маленької особистості, нищити їх справжній характер, справжню індивідуальність. Це один з видів булінгу.

З найкращих міркувань, як їм здається, рідні часто жорстоко поводяться з дітьми, не замислюючись, що останні не можуть захистити себе в такій ситуації. І зміни у характері, які рано чи пізно наступають, є

вимушеними і насильницькими. На досить цікаві роздуми наштовхує наступна цитата з твору: *«Наші батьки були скупими на ласку, обережними на похвалу. Частіше лаяли й били, але чого вони варті, оті зроду-віку небиті, нелаяні діти?»* [13, с. 137]. Це різниця поколінь. Якщо у сьогоденні впроваджується активно практика виховання без покарань, то у минулих століттях покарання – було чи не єдиним прийомом педагогіки. А ті, кого не били і не лаяли були такими собі «паничами» із девізом вседозволеності, що, звичайно, не вписувалось у рамки соціальних норм. Залишається питання того, як побої і лайки впливали у подальшому на психіку дітей та батьків, на їх взаємостосунки в цілому?

Звісно, проблема батьків та дітей є вічною. І це є нормальним, адже усі люди різні, з власними інтересами і поглядами на життя, тому рано чи пізно, але конфлікту не уникнути. Нерозуміння один одного провокує сварки. Позиція дітей є цілком зрозумілою, відсутність досвіду "бути дорослим" пояснює той факт, що діти не завжди чинять розсудливо. Натомість батьки, будучи раніше дітьми, чомусь не поспішають ставати на місце дитини і, керуючись її логікою, пояснити свою точку зору, обираючи легші, але від того жорсткіші методи виховання.

Проте варто пам'ятати, попри те, що конфлікт для батьків начебто вичерпано, у душі дитини може залишитись образа, що найближчі люди не зрозуміли його і не намагались зробити це, не підтримали його. Усі діти сповнені енергії і жвавості, усі діти прагнуть пригод і веселощів. Захистити від цього дитину неможливо, це логічна частина дитинства. Дитинство – це час щоб помилятися і вчитися, набивати гулі і робити правильні висновки. І у випадках, коли веселощі переходять межу здорового глузду, набагато кращим варіантом за моральний гніт буде підтримка і тепла, ласкава бесіда. Адже саме коректне ставлення батьків по відношенню до дійсності приємної чи навпаки – це запорука психічного здоров'я дитини, а також гарних стосунків з батьками.

Висновки до розділу 2

Відомі українські письменники дають змогу визначити основні стратегії поведінки дітей і дорослих у складних життєвих ситуаціях серед яких і проблема булінгу. Їхні твори сприяють визначенню різниці між основними типами цього негативного соціального явища, їх особливості та першопричини.

Наталка з твору Б. Грінченка «Дзвоник» стала жертвою морального булінгу на фоні національної приналежності дитини, що призводить до погіршення морального самопочуття дитини, а також перетворення активної і життєрадісної дитини на слухняного робота, який прагне смерті. Як і Тетяна у творі «Талант» С. Васильченка, і Олена з твору «Страчене життя» А. Тесленка, важко сприймаючи цькування, дівчата вбачають спасіння у самогубстві. Зло, ненависть і заздрість оточуючих навколо заганяють амбіційних і талановитих дівчат у могилу.

Катами для героїв творів стали не лише однолітки, а й педагоги, які не бажали вбачати проблему, а надавали перевагу насмішкам і відстороненню. Матильда Петрівна з твору «Дивак» Г. Тютюнника відверто насолоджуючись талановитим малюнком малого Олеся надала перевагу вчительській принциповості, аніж об'єктивній оцінці, адже авторитет виявився важливішим за дитячі почуття. Натомість у творі «Украла» Б. Грінченка вчитель став зачинателем критичного мислення, співчуття і доброти у своїх вихованців. Своїм прикладом показуючи, що у всього є дві сторони, які варто враховувати. А твір «Не святі горшки ліплять» Б. Антоненка-Давидовича показує, що ставлення дорослих може як провести дитину до висот, так і розбити об скали зневіри. Усі дорослі – колишні діти, тому варто не забувати, що помилки – це частина дитинства, за яку варто не цькувати, а підбадьорювати.

Моральний тиск дорослих не сприятиме розвитку дитини, натомість власний приклад, розсудливість і об'єктивність допоможе подолати перешкоди на шляху до успіху.

РОЗДІЛ 3

ХУДОЖНІ ЕКСПЛІКАЦІЇ ПРОБЛЕМИ БУЛІНГУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

3.1. Шляхи втечі від реальності під впливом жорстокого ставлення. «Невдаха, або Ласкаво прошу до мого світу», А. Долман; «Не озирайся і мовчи», М. Кідрук; «Шпалереон», О. Колінько

Література, безперечно, має вплив на читацьку аудиторію. Але якщо дорослі можуть пропрацювати свої внутрішні проблеми із друзями, психологами і мистецтво є другорядним помічником, то діти рідко довіряють власні переживання дорослим, тим, хто справді може допомогти з огляду на життєвий досвід. У такому випадку дитячі твори можуть презентувати можливі моделі поведінки для читачів у різних ситуаціях. З метою ненав'язливо, але ефективно допомогти дитині вирішити її проблеми сучасні письменники й письменниці вивчають психологічні аспекти поведінки дітей, а саме різноманіття характерів, особливості поведінки і світосприйняття дітей. Особливу увагу, автори приділяють двом типам героїв – булери і жертви. Розглядаючи ці два типи персонажів на сьогодні пишуться багато творів з метою захисту дітей. Статус-кво змінився, і тепер те, що було під заборонаю у радянській літературі, стало актуальним і «живим». Письменники, чиє дитинство пройшло в «совкові» роки, стали писати (і на основі свого досвіду в тому числі) твори, центральною проблемою яких є булінг особливої дитини колективом посередніх дітей. А це говорить про існування даної проблеми й у суспільстві років дитинства авторів творів.

Віктимна поведінка підлітків часто описується нездатністю дати відсіч, вийти з тіні, довести свою цінність як особистості, пасивністю й слабкістю. Зазвичай, це особливі діти, які відрізняються психофізично чи певними рисами характеру, як-от довірливість чи навіюваність. Підлітки дуже

вразливі, адже їх самооцінка залежить, як правило, від думки інших, для них характерна емоційна нестабільність відсутність стресостійкості. Часто підлітки сприймають реальність ворожою, вони відчують її тиск, тому часто намагаються від неї втекти усіма можливими способами.

А. Долман у повісті «НЕВДАХА, або Ласкаво прошу до мого світу» намагається показати різноманітність характерів у дитячому колективі і ставлення до непересічних дітей. Адже незважаючи на дивакуватість або ж певну особливість ми всі варті поваги, любові й дружби. А чи завжди поважно ставляться до дітей із особливостями будь-якого характеру? Індивідуальність не означає меншовартість. У книзі авторка зображує юнака Олександра, який не відчуває себе комфортно серед оточуючих. На його думку за ним тягнеться прокляття невдач, бо ще за малих літ Сашко то ніс розіб'є, то стане посміховиськом перед однокласниками. Він навіть розмірковує, що у світі є багато невдах, і що є різні типи: «позитивні» і «негативні» (до останнього типу себе і відносить). Хлопець знає, що він хороша людина, і розуміє, що його відмінність від усіх і стає причиною глузувань з боку інших. Але треба розуміти, що не це проблема. Він не може себе захистити і лише пасивно сприймає обставини такими як є, не намагаючись змінити себе і світ навколо. Ось це справжня проблема. Примиритись з цим означає підтвердити свою слабкість. Сашко не вважає за потрібне боротись із ворогами. Набагато легше просто сховатись за уявною ширмою. Якщо тебе не любить цей світ – створи власний. За цим девізом і починає жити хлопець. Фантастична країна Мерандія, продукт фантазії Сашка, стає його притулком, другим рідним домом, де його цінують, поважають і люблять таким який він є. Розповідь у творі ведеться від першої особи, і Сашко акцентує, що там *«немає нікого, хто мене ображав би чи не розумів. Усе настільки чудово, що я інколи навіть не хочу повертатися до реальності»* [15, с. 29]. Прототипами жителів цього ідеального королівства стають зовсім не ідеальні однокласники і оточуючі Сашка. Так однокласниця

Оленка перетворюється на красуню Клівію, яку палко кохає наш принц, а за образом помічника Вістера ховається цілком реальний друг Вовчик. Усі вони живуть в оточенні ельфів, фей, драконів і чаклунів.

Аналізуючи психотипу персонажа призводить думки про те, що він справді типова жертва цькувань. Він виділяється з колективу малим зростом, пасивний, із низькою самооцінкою і низьким порогом стресостійкості. Він мрійливий книгоман-фанат із філософським складом розуму. Прочитавши сотню книжок він може пізнавати інші світи, бачити їх позитивні й негативні сторони, порівнювати реальний світ із книжними. Більше того, він роздумує про те, що таке Всесвіт і яким він є, чи є в житті людей магія, про людські ідеали та існування. У той же час, школяр легко вибудовує логічні ланцюжки і швидко знаходить рішення складних завдань з математики і фізики з курсу фізико-математичного факультету. Він неординарний, незвичайний, не такий як усі. А саме такі і стають мішенню для насмішок.

Свідомість Сашка не сприймає негативно налаштований світ реальних людей, тому обдарованість логікою і фантазією дає змогу створити інший, паралельний позитивний світ з комфортними умовами існування. *«Людина хоче звільнитися від буденної реальності через ескапізм, і таким чином потрапити в якісно нову реальність»* [36, с. 31]. Частіше у дітей підсвідоме бажання покращення емоційного стану проявляється у вигляді уявного друга. Але якщо уявний друг це швидше нестача спілкування, невміння налагодити комунікацію з реальними людьми, то уявний світ – це відсутність відчуття безпеки і захищеності. Відсутність підтримки батьків, страх висловити емоції мотивують дитину створити образ, який буде сприймати на себе усе, чим вона хотіла б поділитись. Уявний світ Сашка з'явився в результаті накопичувального ефекту низки регулярних травматичних подій. Цими травматичними подіями стали насмішки однокласників. Саме тому жителі Мерандії володіють тими якостями, які б хотів бачити Сашко у їх прототипів.

Хлопець просто перекладає риси, які необхідні йому на тих, хто йому підкоряється.

Ще одним важливим моментом на який варто звернути увагу є те, як Сашко ставиться сам до себе. Він говорить: *«Коли ми були малими і я ще був нормальним, ...»* [15, с. 9]. Це вказує на те, що хлопець свідомо чи ні, але не відносить себе до кола «нормальних». У його розумінні «нормальні» це ті, хто зустрічаються з дівчатами, мають багато друзів, спортивні і гарні хлопці з яких не насміхаються. Поки діти малі, для них є важливою думка батьків, але з дорослішанням вони знаходять нових авторитетів, якими часто стають однолітки. І логіка дитини наступна: якщо з мене насміхаються, по злому жартують, говорять який я нікчемний, то я й справді такий. Булери, під час цькування не замислюються над наслідками своєї поведінки, для них це мить. А от для жертви це лише поштовх до роздумів, самоаналізу і критики себе. Результат насильницьких дій може переслідувати людину усе життя, в той час як булер відразу ж забуде і буде жити спокійно.

Сашко прагнув миру в житті й миру у своєму королівстві, але, як і усюди, є сторона добра і сторона зла. Мерандія поділена на частини і у кожній є правитель чи правителька. Герма – клан чорних чаклунів, був здоланий Радою Чотирьох Світів, але не втратив своїх намірів. Ти можеш відповідати за себе, але за таку кількість людей один юнак відповідати не може. Тому з часом вигаданий світ починає вести власну гру, витісняючи свого господаря і творця.

Дисонанс характерів у вигаданому світі і у реальному призводить до того, що «зло» різними шляхами проникає у Меріндію. Сашко, який спостерігає за вчителями й однокласниками, підсвідомо розуміє, що зло неминуче. Але якщо ти не тримаєш контроль у реальному житті, то і у вигаданому ліпше не стане. Тому треба або миритися із клеймом лузера усюди, або вирішувати проблеми і ставати переможцем. Отримавши можливість показати свої лідерські якості, Сашко нарешті розкриває себе.

Іншою книгою, яка презентує модель поведінки «втеча від реальності» є «Не озирайся і мовчи», містичний роман з елементами жахів Р. Кідрука. Книга поєднує елементи містики і техно у своєму жанрі, який є досить новим. «Не озирайся і мовчи» за своєю стилістикою можна вважати своєрідним продовженням попередніх книг М. Кідрука «Жорстоке небо» і «Зазирни у мої сни», остання з яких також розповідає про існування паралельного світу при сомнамбулізмі.

У книзі «Не озирайся и мовчи» письменник актуалізує проблеми спілкування батьків і дітей, а також взаємовідносин у шкільному колективі. Ці та інші проблеми влучно переплітаються у описі світу підлітка: як та чим живе дитина, що трапляється на її шляху, як вона з цим впорається і до чого це призведе. Т. Чонка актуалізує на тому, що у романі *«постають два світи: реальний світ сучасного підлітка, ... і паралельний світ, до якого потрапляють через ліфт Марк із Сонею.»* [38, с. 255], зокрема й на тому, що саме реальність і стає причиною появи фантастичних вимірів.

Непорозуміння між дітьми та батьками, конфлікти між однокласниками є досить частими явищами пубертатного періоду, а тому, читаючи роман, діти зможуть отримати безцінний досвід поведінки у подібних ситуаціях. А побачивши себе в образі головного героя читач відчує щирість і відвертість автора, а також сміливість до власної боротьби зі своїми кривдниками вже у реальності.

Батьківська любов і турбота творять дива, виховують Людину й впливають на формування особистості. У той же час, жорстокість і насилля пригнічують дитину. Місце, де вона повинна була б почуватись захищеною і оточеною любов'ю стає небезпечним, а рідні – чужими і байдужими. Тому й від дитини не варто чекати зацікавленості в сімейному житті.

Жорстокість дітей, у порівнянні з дорослими, набагато страшніша. Знову перед читачем постає дитина, яка через свою несхожість з іншими стає вигнанцем. Бажання втечі від моралізаторського суспільства є цілком

природнім для дітей підліткового віку. Проте жагу втечі від реальності варто розцінювати як незадоволеність тим, що відбувається навколо, такого рівня, що спокійне існування тут просто не вважається можливим. Пошук безпечного місця стає пріоритетним завданням для дитини, яка потерпає від насилля.

Прочитавши багато науково-популярної літератури, розширивши межі світогляду Марк Грозан, головний герой роману, має дещо критичне й раціональне світосприйняття дорослого, що, звісно, суттєво відрізняє його від однолітків. Більше того, поштовхом до цькувань може стати не лише геніальність чи недосконала зовнішність, але й простий збіг обставин. Марк Грозан, або ж просто Мордор, на відміну від Сашка не страждає від «прокляття невдахи», але він просто магніт для дивних обставин. За це його однокласники Мордором і прозвали. Опинившись не в тому місці і не в той час Марк стає свідком двох самогубств – Антона і Юлі. До того ж, Юлія є ще однією жертвою булінгу. Адже самогубство було вчинено під дією тиску хлопця Артема, якого вона дуже кохала. Проте, дівчина не була готова до сексу і відмовила юнакові. Артем, не пробачивши відмови й не витримавши юнацького потягу, починає зустрічатись із Нікою, з якою все виходить простіше. Юлія ж не могла винести зраду і не знайшла кращого виходу аніж обірвати власне життя. Підліткам властивий максималізм, але ж тут чітко проглядається гра Артема на почуттях дівчини, що й призвело до трагічних обставин. Булінг на сексуальному ґрунті є досить небезпечним, оскільки підлітки часто нерішучі у своїх діях і можуть, попри власні бажання, погодитись на те, до чого ще не готові. І тут питання не лише у нерішучості дати чітку відмову, але й у боязні насмішок з боку інших. Показуючи власну дорослість діти часто цькують тих, хто поводить ся інакше, хто не доводить власну дорослість, а живе як є.

У зв'язку із тим, що самогубства стались у присутності Марка, однокласники починають його цькувати, що саме він винний у цих смертях,

не розуміючи, що для хлопця це велика моральна травма, яка також руйнує його зсередини. Образи та гнітючість обставин змушують восьмикласника шукати вихід з ситуації. Таким виходом стає нова подружка хлопця, з якою вони познайомились на даху, коли Марк спостерігав за зорями. Автор зображує дітей дуже різними. Якщо хлопець постійно аналізує, заглиблюється у суть питання, яке його турбує і має складне світосприйняття, то його нова приятелька є простішою, посередньою дитиною, яка дивиться на світ під прямим кутом, не шукаючи загадок і не розв'язуючи філософських проблем. Дівчинку Соню відштовхує поведінка хлопця, адже той, демонструючи власні знання, не помічає нічого і нікого навколо в намаганнях похизуватися. Насправді, Соню можна віднести до другого головного персонажа. Отже, автор призводить читача до думки, що не обов'язково бути незвичайним, не таким як усі, інтелектуалом чи навпаки з низьким коефіцієнтом інтелекту. Булінг може знайти дитину скрізь та повсякчас. Рівень інтелекту, зовнішність, фінансовий стан родини – це лише одні з основних тригерів. Але насправді причин для цькування може бути набагато більше.

Марк стверджує, що наука здатна відповісти на усі питання людства, проте дівчинка заперечує, адже вона знає те, чого усі інші навіть не здогадуються. Вона вирішує довести хлопцю сумнівність його тверджень і показує, що паралельно з нашою реальністю існує інший світ, таємний і незвичайний. Недарма автор уводить до роману рівняння Ейнштейна, яке розповідає про взаємозалежність властивостей простору з поведінкою матерії. Суть його полягає в тому, що у реальному просторі й часі є позачасові простори. Це цілком можливо, адже не порушує закони фізики, але й спостерігати їх поки не доводилось нікому. Між Марком і подібним позачасовим світом стоїть лише пароль, проста комбінація цифр. І спостерігаючи як на п'ятому поверсі Соня зникає, Марк розуміє, що Соня і справді зникла. Проте сам хлопець не поспішає подорожувати в інші світи.

Поштовхом стає чергова образа. Ніка пропонує Маркові піти разом у кіно, і хлопець починає сподіватись на щирі почуття з боку дівчини. Але виходить все інакше. Дівчина приходить з подругами, Марк ображається і йде, пізніше дізнаючись з соцмереж, що дівчата не залишилися без уваги, адже вони досить весело провели час із хлопцями. Ображений Марк повторює ті ж самі маніпуляції що і Соня, і врешті-решт опиняється не у своєму, а у якомусь старому і страшному будинку. Пізніше Соня проводить йому екскурсію і розповідає про те як сама вона дізналась про це чудернацьке місце. Соня стала третім героєм цього роману, який став жертвою булінгу. Якщо Марк відчуває тиск з боку однокласників, то Соня стала жертвою насилля у родині.

Родина Соні першою купила квартиру у містичному будинку і дівчина з цікавістю роздивлялась його поки не зустрілась із дивною жінкою, яка і розповіла про секрети п'ятого поверху. На згадку про себе подарувала браслет. Але батько в подарунок не повірив і за начебто крадіжку побив доньку. Батько є найзапеклішим ворогом для доньки, адже після проходження служби в армії чоловік став психічно невірноваженим. Стосунки в родині в родині ускладнюються. Відчуваючи свою силу чоловік вже п'ять років поспіль гамселив і дружину, і дитину, чим викликає аж ніяк не повагу, а лиш відразу і ненависть рідних. Ситуація ускладнюється тим, що батько навіть домагався доньки. Тому не дивно, що Соня шукала кращих світів.

Автор виставляє Марка не таким, як усі, показуючи його неприналежність до всього колективу. Клас вирішує пропустити урок з геометрії, але хлопець ретельно до нього готувався, намагаючись довести теорему Піфагора прикладним способом. Юнакові образливо за свої старання і він відмовляється, за що і отримує стусанів. Це черговий раз доводить, що, виділяючись з колективу, дитина наражає себе на небезпеку стати жертвою булінгу. Адже булінг як явище любить саме «особливих». Але ж дитяча психіка не залізна. Марк не витримує і врешті-решт відмовляється йти до

школи, натомість бере овочі і хом'яка, і приносить першопоселенців у паралельний світ. Не отримавши схвалення і не створивши дружніх стосунків у реальному світі хлопець намагається адаптувати під себе паралельний світ, що цілком закономірно, зважаючи на обставини.

Автор досить цікаво виводить Марка і Соню від паралельного світу вписуючи образ мертвої дівчинки, яка нападає на кожного хто подивиться на неї. І одного разу погляд Марка пересікається із її поглядом. В результаті його знаходять дід Арсен і Соня у ліфті, побитого і наляканого. Лише подружці він зізнається, що це мертва дівчинка на нього напала. Так, підлітки розуміють, що паралельний світ зовсім не таке вже й безпечне і приємне місце. Але використання йому вони все ж знаходять.

Коли батько Соні черговий раз розпускає кулаки на матір дівчинка не витримує насилля і йде світ за очі. О. Мойсєєва стверджує, що *«агресія, використана в якості відплати часто значно перевищує за рівнем дії, які породили помсту»* [23, с. 314], отож, змовившись з Марком діти вирішують покарати покидька. Дочекавшись, поки той засне з перепою, підлітки занесли його до магічного ліфту і натискають код. Сонин батько переноситься до паралельного світу без можливості повернутись назад. У такий спосіб автор показує, що будь-яке зло обов'язково буде покаране. І діти наче й домовляються більше не відвідувати просторову «бульбашку». Але розповідь одного з перших очевидців «бульбашки» змушує хлопця повернутись назад, де він зустрічає мертво дівчину. Проте тепер він не боїться її, не боїться поглянути їй у вічі, та й вона вже не переслідує його. Проте повертається наступного дня, а ліфт змінює свій звичний рух і їде донизу, в темне підземелля. Там він знову зустрічає небіжчицю і на цей раз остаточно зникає безвісти. Варто звернути увагу на поведінку батька Марка. Не знайшовши об'єктивних причин для зникнення свого сина він починає звинувачувати Артема. І в рамках помсти вивозить його до лісу, де жорстоко б'є. Не можна стверджувати, що це відбувалось в афективному стані, адже дорослий

чоловік подбав про алібі. Тож тепер Артемові залишається лише терпіти надходження анонімних листів із фотографіями з лісу. Так автор доводить, що булінг не народжується на пустому місці. Мотивом для булінгу завжди є сильні негативні емоції: заздрість, ненависть, помста будь-що. Питання в тому, чи є для дорослої людини така поведінка адекватною, і чи не повинен дорослий чоловік вміти керувати власними емоціями? І допоки люди не можуть керувати своїми емоціями, відповідно і нести відповідальність за свої дії булінг буде існувати як соціальне явище і діти будуть шукати сховища і місця, де б їм буде психологічно комфортно.

Проте завжди є різні варіанти розвитку подій. О. Колінько у своїй книзі «Шпалереон» доводить, що дитина прагне втекти від реальності лише доти, доки її не влаштовують взаємини у ній. Але варто лише оточуючим змінити власне ставлення, як раптом і для дитини світ стає привабливішим. У книзі четверо головних героїв, вони всі дуже різнотипні і яскраві. Як і у будь-якому класі, у творі є розумник, дві дівчинки-сестрички, які повсякчас знаходять мотив для сварок, і боягуз. І якщо розумник-лідер Артур викликає захоплення і відчуття авторитету, то боягуз і невдаха Женя на прізвисько «Бубня» лише бідкання.

«Бубня» не знаходить собі спокою ні в школі, ні вдома. Дім став для нього постійним чатуванням гнівних батьківських докорів, а школа – осередком знущань. З цього, власне, і починається історія. Під час чергувань у класі ніхто не хоче бачити малого Женю напарником, що вже є показником відносин у колективі. Але чергування все ж стається і досить невдало, адже розмоклі від розливої води шпалери відкривають портал у чарівну країну Шпалереон. Такий художній прийом уособлює *«механізмом «втечі» від наявної реальності, яку особа сприймає як не справжню, не досконалу, шляхом створення власної реальності індивіда, яка б, більш задовольняла його»* [36, с. 31].

Хлопець, відчуваючи себе нещасливим, нелюбимим, нікому не потрібним воліє залишитись у чарівній країні, аніж у реальному світі, що є цілком логічно. Психологія дітей така, що соціально-напружене життя і нестача можливостей щось змінити в реальності стає однією з причин появи ескапізму (бажання втечі від реальності) [36, с. 30]. Але й сама країна не залишається осторонь, підкидуючи купу проблем і одночасно пригод. Цей момент допомагає дітям здружитись і наново відкрити один одного для себе. І після пригод у Шпалереоні додому вони повертаються вже справжніми друзями, які готові захищати один одного і допомагати у скрутну хвилину. І вже реальний світ стає яскравішим і приємнішим, зникає потреба у іншому, «гарному» світі.

Звісно, можна було б заперечити, що ставлення однокласників змінилось через геройську діяльність Жені. Адже героїв усі люблять. Але авторка не прив'язує хлопчину до образу героя-рятівника. О. Колінько показує, що не обов'язково рвати груди аби показати себе, треба лиш бути щирим і відвертим. Так, Женя й справді обхитрив носорога, що викликало неабиякий захват однокласників. Але в той же час хлопчина ледь не викинув останній шматочок чарівних шпалер, який був єдиною надією на порятунок. Він простий хлопець із своїми вдачами і невдачами, злетами і падіннями, такий, як і всі.

3.2. Специфіка сучасної української літератури з погляду зародження і процесу булінгу на початку XXI століття. “Сіль для моря, або Білий Кит” А. Нікуліна; “Пампуха” А.Шавлач

Україна має досить невтішну статистику стосовно цькування у школі, що, безумовно, відображається в сучасній українській літературі. Зважаючи на те, що тема булінгу користується великим попитом у читачів, яким набридло ховатися за ширмою "ідеальний світ ССРСР", письменники і

письменниці почали відгукуватись на актуальні теми сучасності. Автори сучасної літератури визначають булінг як «моральне, або фізичне насильство, агресію, у будь-якій формі, або будь-які інші дії, вчинені з метою викликати страх, тривогу, підпорядкувати особу своїм інтересам, що мають ознаки свідомого жорстокого ставлення». З визначення розуміємо, що булінг зовсім не обов'язково має бути видимим. Особи, які наносять шкоду через вмовляння, через фальшиву дружелюбність і таке інше також вважаються булерами. Відтак наразі українські книжки описують усі етапи цькування, варіації і види, особливості перебігу булінгу серед однолітків, від вчителів і дорослих, цькування через зовнішність, характер, талант, інакодумство.

Більшою мірою можна говорити саме про книжки для підлітків, у яких, здається, усе життя складається з проблем і конфліктів. Та з-поміж усіх життєвих негараздів саме булінгові варто віддати першість як найнебезпечнішій проблемі. Сучасна література стане у нагоді аби вивести жертв і булерів на відвертий діалог і розірвати злочасне коло нерозуміння, страху і недовіри. Прочитання «антибулінгових» творів викликає почуття антипатії, що на думку В. Перегінець *«передбачає поступову реконструкцію емоцій та переживань персонажа задля того, щоб учні відчували тягар такої напруженості»* [28, с. 92].

Життя підлітків можна описати як складне, сповнене перипетій і труднощів, навіть буремне. Саме таку «буремну» повість і написала українська письменниця А. Нікуліна. Твір про складне життя дівчини підлітка під назвою «Сіль для моря або Білий кит» був названий романом-бурею, і навіть кожна глава у композиції книги відповідала певній шкалі Бофорта на визначення сили вітру біля моря. Із кожним розділом емоції у книзі наростали аналогічно силі вітру у назвах розділів. Урешті-решт, у момент піку емоцій підлітка настає буря і ураган. Але авторка допомагає читачеві й заспокоює тим, що як буря починається зі штилю й ним же

завершується, так і в житті будь-який конфлікт рано чи пізно завершується вирішенням і заспокоєнням усіх емоцій.

Назва твору була підбрана не просто так. Адже роман-буря був написаний у 2017 році, саме тоді, коли трагічно відома гра «Синій кит» набирала шаленої популярності. Це гра, у яку були втягнуті переважно підлітки, і яка координувалась адміністраторами «груп смерті» («Тихий дім», «Біжи чи помри», «Море китів», «Червона сова», «Розбуди мене в 4:20»). Мотивуючи будь-якими шляхами адміністратори цих груп змушували робити все, що завгодно і врешті-решт чинити самогубство. Назва гри також не є простим збігом обставин. Кити є тваринами-одинаками, вони можуть скоювати самогубства і, посилаючи сигнали про допомогу, наражати на небезпеку інших китів. Тобто, кити-одинаки є прототипами підлітків-одинаків, які стороняться соціуму через конфлікти з однолітками. Як правило, жертвами таких ігор ставали саме жертви булінгу. Злочинці, будучи відмінними маніпуляторами, наштовхували дітей на ідею, що єдиним способом уникнути булінгу є саме самогубство. Якщо ж дитина відмовлялась, то її починали шантажувати і залякувати. І все починалось знову. Цікавим фактом виявилось те, що досліджуючи біографію так званих адміністраторів, виявилось, що більшість з них самі у дитинстві зазнали знущань і насилля. Тобто, можна зробити висновок, що булінг робить із дитини морального каліку, який надалі може і сам звернутись до даного методу аби нашкодити іншим з метою компенсації власного болю.

Від булінгу потерпала і головна героїня роману «Сіль для моря або Білий кит» чотирнадцятирічна Ліза. Часті сварки з батьками, комплекси стосовно зовнішності надали характеру дівчини відлюдькуватості, постійного очікування нападів. З психологічної точки зору така поведінка є цілком очікуваною, адже жертвам цькування притаманні депресивні настрої, замкненість у собі і зосередженість на власних проблемах, а також очікування негативних подій. Лише море могло її заспокоїти. Саме там вона

вгамовувала свої емоції і зі спокійною душею поверталася назад. Аби попередити цькування дівчинка просто уникала спілкування з однолітками. Так було зручно, ходити іншими дорогами, аніж усі, не зустрічатись із ними поглядами. Але людина істота соціальна, тому як і інші жертви булінгу Ліза потребувала комунікації, тому й знаходила відраду у соціальних мережах. Проте віртуальні друзі були там, з іншого боку ноутбуку, а тут, зовсім поруч були батьки, які не розуміють її і нестерпні однокласники Марина, Юля і Сашко, які так і намагались якось зашкодити. Одного разу вони навіть побили бідолашну дівчинку й кинули в калюжу. І знову їй на допомогу із словами втіхи прийшов Білий Кит. Важливо зробити акцент на тому, що зацькована дитина за допомогою звертається до зовсім незнайомої людини, а не до близьких. Досліджуючи причини через які діти не звертаються до батьків за допомогою, ми підсумовуємо 6 основних причин:

1. Перш за все, діти бояться, що батьки будуть кричати. Лаючи дітей за дрібнички батьки стають тими дорослими, яким не можна довірити і щось серйозне. Відсутність підтримки, делікатності під час бесіди зумовлює ситуацію, коли діти просто бояться звертатися до дорослих.

2. Дехто відчуваючи інфантильність батьків боїться їх засмутити або ж розчарувати. Знову ж, не відчуваючи підтримки дитина намагається власними силами вирішити проблему або ж самотійно пережити все.

3. Бувають батьки, які відразу ж звинувачують дитину у її проблемах. Чи то не вміє давати відсіч, чи то занадто сором'язливий, чи то сам спровокував, чи будь-що ще. Почувши один раз від рідних в бік хоч когось, дитина запам'ятає і буде сприймати ці слова з проекцією й на себе. Вони чітко для себе усвідомлять, що винною завжди залишиться жертва, а відтак підтримки чекати не слід.

4. У гіршому випадку батьки просто не віритимуть дитині, говорячи про вигадки і фантазування. Особливо цей момент є ймовірним і

небезпечним у випадку булінгу з боку вчителя. Адже тоді вчитель відчуватиме свою силу й владу над дитиною, що погіршить ситуацію.

5. Звичка не розмовляти є причиною багатьох проблем між батьками та дітьми. Багато з них можна уникнути просто поговоривши відверто, чесно. Не розмовляючи батьки ніколи не дізнаються про проблеми дитини, не зможуть порадити щось або ж захистити. І діти не знатимуть як себе вести в тій чи іншій ситуації і до кого можна звернутися по допомогу.

Головна героїня поєднала відразу декілька пунктів: страх батьківського крику, страх звинувачення у власних проблемах і відсутність звички обговорення проблем. Хоча страх крику трансформувався у дещо гірше: *«Батько ніколи не підвищував голосу, проте боляче карав ременем. Краще б кричала мама»* [26, с. 5]. Батьки не гребували фізичним насиллям. Але моральна тиснява була болючішою за удари паском: *«– Твої однолітки певно не сидять у батьків на шиї! – Це було дуже образливо – так образливо, що вже ніякі щипки не допомагали.»* [26, с. 5]. Ліза боялась і осуду за власні проблеми, адже батьки звинуватили саме її у замурзанні нової олімпійки: *«засохла кров так і не випралась, і мама змусила ходити в ній до школи, щоб «нарешті затишила, як це – псувати нові речі»»* [26, с. 10]. Ніхто й не розбирався чому в дитини пішла кров і хто справді винен у цій ситуації. Просто поговорити про підліткові проблеми теж не було звичною справою нині. *«Раніше треба було просто сказати ці слова, і вони діяли, наче помах чарівної палички: мама відкладала всі справи»* [26, с. 25]. Тепер же мама не хотіла її вислухати; відмахнутися, поскоріше здихатися – так, але не допомогти. Їй було байдуже, що відчуває донька, адже, як казала Лізіна мама: *«Ці твої проблеми – це просто тьху! Булька з носа!»* [26, с. 25].

Батьки не відчували доньчиного болю, радили подружитися з класними дівчатами Мариною та Юлею. Проте вони навіть і не здогадувались, що якого саме невимовного болю завдають ці дівчата їхній дитині, або ж просто не хотіли здогадуватись. А замість того, аби допомогти дитині подолати

проблему зайвої ваги батьки вважали за краще просто цькувати її, мотивуючи відсутністю подальшого особистого життя: *«На таку, як ти, жоден хлопець не гляне! І не полюбить! Подивися на себе – і так товста, а знову чипси притягла!»* [26, с. 11]. Після сварок з батьками Ліза, як і інші раніше перераховані літературні герої, спішила у свій власний світ, приватне місце – свою кімнату. Саме там вона могла насолодитись тим, що допомагало хоча б ненадовго забути той біль, який вона чи не кожного дня відчувала, зіштовхуючись із однокласниками, батьками і врешті-решт дзеркалом. Це була їжа, в ідеалі – шоколад. Шоколад у Лізи асоціювався із безпекою, теплом і любов'ю. Це можна зрозуміти з її згадок про перші дні у новому будинку: *«Увечері вони пили гарячий шоколад утрьох на танку, а на вулиці тарабанив теплий дощ. Мама винесла великий плед, і вони накрилися ним із головою. Тато розповідав страшні історії, його голос перебивав барабанний дріб дощу, а Ліза відчувала себе найщасливішою у світі»* [26, с. 17]. А потім батьки змінилися, а шоколад залишився єдиною згадкою про ті часи, коли вони були справді родиною, *«це було єдиним способом не збожеволіти, не захлинутися слізьми і ненавистю»* [26, с. 49]. І проблеми, які варто було б довірити родині, стали заїдатися шоколадом і чіпсами і запиватися колою. Коли вона вперше серйозно посварилась з батьками, вона відкрила коробку цукерок і відчула, що з кожною новим ковтком їй стає легше. Тому після кожного конфлікту її рятівником ставали солодощі.

Відомо, що коли дитині є до кого звернутись зі своєю проблемою і вона це робить, проблема вирішується швидше. Але батьки виховували Лізу з огляду на своє минуле. Батько Лізи, який сам часто був битий батьком, часто згадував його слова *«Я тебе люблю і тому виховую»* [26, с. 36]. А от те, що виховання не означає побиття, він не враховував. Побачивши покору після перших ударів паском, Андрій зрозумів, що батькова система виховання працює і взяв її до уваги. Мати просто не вірила доньці після брехні про школу, це вже була не її улюблена донька. Батьки бачили, що донька різко

змінилася після переїзду у гірший бік, але розбиратися з її проблемами спокійно і виважено ніхто не хотів. Батько з власного досвіду пропонував ремінь, а мати – крик. *«Дратівливість накопичувалася, крики перетворилися на звичку, а стіна між батьками й донькою поступово виросла в непробивний мур.»* [26, с. 5].

Ліза не довіряючи батькам після численних сварок, зверталась лише до соціальних мереж і до нової знайомої Ані.

В інтернеті дівчинка часто змінювала сторінки та імена на них. Лише перша сторінка отримала право носити її власне ім'я, але Ліза швидко про це пошкодувала, адже однокласники знайшли її і почали знову цькувати. На іншій сторінці, підписавши себе як Лілі, вона змогла знайти собі друга під нікнеймом Білий Кит. Йому можна було довірити свої найпотаємніші болі і печалі, він завжди міг знайти влучні слова аби заспокоїти і дати раду. Вони були схожі: проблеми з батьками, відсутність мотивації до життя, глибоке розчарування. Але довіра не завжди призводить до гарних наслідків. Підлітки схильні гіперболізувати, так і Білий Кит після сварки з батьком, дізнавшись про конфлікт у родині Лізи пропонує їй дістатися місця *«де ми можемо бути вільними і ніхто не буде нам вказувати, що робити. Ми будемо прекрасними, і головне – ми будемо разом.»* [26, с. 20], це *«місце, де кити викидаються на берег»* [26, с. 20]. Таке бажання «втечі у небуття» зумовлене нерозумінням, відчуженістю з боку батьків, забутістю і відкинутістю суспільством. Душевна самотність виснажувала дівчину і, врешті-решт, після чергового акту глузування від однокласників і серйозної сварки з батьками Ліза зважується на цей крок. Їй не страшно, їй цікаво що буде далі, невідоме манить дівчинку. Вона впевнена, що б не спіткало за межею буття, воно буде однозначно кращим за те, що відбувається зараз. Тут вона цікава була лише Китові, а він хотів бути з нею у вічності.

Дівчинка не могла критично проаналізувати ситуацію, як і усі підлітки, вона жила емоціями тут і зараз. Не маючи позитивного досвіду з батьками,

Лізі й не спадало на думку, що той, хто справді любить, в жодному разі не бажатиме смерті коханій людині. Вправні маніпуляції Білого Кита на емоціях загнаної, зацькованої дитини наштовхнули її на думку про самогубство. Білий Кит, а насправді Дмитро Іванович Рикун, вдало маніпулював емоціями зацькованих або ж загнаних у глухий кут підлітків, аби підвести їх до кінця життя, а потім насолоджуватись фотографіями своєї «праці» на шпальтах газет. Дружелюбний і милий юнак у соціальній мережі і відлюдкуватий стариган психопат у реальному житті. За своє життя він «вполював» багато дівчат: Оксана, Лана, Віва. Комусь зрадив хлопець, хтось сварився з батьками – їх об'єднувало одне – вони усі не хотіли жити, але боялися. Тобто, під вплив «друга» потрапляли лише ті, хто його потребував, кому булінг у різних його проявах не давав спокою і життя, ті, хто не мав кому розповісти про свої проблеми, а змушений був переживати їх наодинці. Численні самогубства підлітків – це результат комбінації булінгу й байдужості людей, які не захотіли вчасно звернути увагу на дитячі проблеми і допомогти.

Батьки Лізи пошкодували про свою поведінку і методи виховання вже обіймаючи доньку в лікарні. Їм пощастило, що донька залишилась живою, але багато інших сімей лили сльози на похоронах власних дітей, розуміючи до яких страшних наслідків призвела їхня байдужість і відстороненість від дитячих проблем. Діти обирають цей важкий крок аби нагадати батькам про себе, донести, що вони потребують уваги, що їм боляче і важко. Діти ладні піти на смерть аби батьки пошкодували про свої дії. І найсумніше, що надії дітей справджуються. Батьки й справді відкривають очі на реальність лише тоді, коли важко або взагалі неможливо щось виправити.

Насправді, окрім Лізи, чимало другорядних персонажів також можна вважати жертвами булінгу, хоча деякі одночасно претендують і на роль булера. Лише наприкінці твору читачеві відкривається правда, що Юля, одна з близнючок, які ображали Лізу, насправді страждає на булімію на фоні

постійних цькувань сестри. Близнючки, хоч і схожі зовні, але зовсім різні в ставленні до солодкого. І аби сестра не обзивала її жирною, Юля змушена була насолоджуватись солодощами, а потім повертати усе назад. Максим, таємничий юнак і перше кохання Лізи, попри свою авторитетність, теж став жертвою булінгу з боку батьків. Він говорить: *«Батьки вже давно все вирішили за мене. Розписали все життя за планом, від якого мене ламає так, що хочеться кричати. Тато хоче зробити з мене свою копію, попри те, що ми дуже різні. Я навіть не пам'ятаю, коли востаннє ми розмовляли з ним про щось вартісне.»* [26, с. 10]. Усе це призводить до того, що Макс теж приходиться до скель аби вчинити самогубство.

Історія завершилась щасливим воз'єднанням друзів, а, можливо, й закоханих. Проте історія сповнена великою кількістю сюжетних елементів, які торкаються значимих соціальних проблем, які в реальному житті, на жаль, часто залишаються без вирішення. Отже, література *«на "дитячому" матеріалі ... порушує далеко не дитячі проблеми вірності в дружбі й товаришуванні, порядності.»* [28, с. 94].

Ті ж проблеми намагалися здолати і Ганю – головну героїню повісти А. Шавлач *«Пампуха»*. Проте повість особлива тим, що задиною і начинателем цькувань стає не будь хто, не однокласник чи одноліток, а людина з педагогічною освітою – шкільна вчителька. Тож, авторка своїм твором змушує задуматись над досить важливими речами, як-от: булінг дітей дорослими людьми, формування світогляду підлітків на основі чужої суб'єктивної думки, взаємопов'язаність низької самооцінки і розладів харчової поведінки, і чому підлітки із низькою самооцінкою часто знаходять «не тих» друзів. На прикладі Гані А. Шавлач демонструє усі наслідки булінгу, стадії якості спілкування жертви з іншими і план дій, які виконують батьки, аби повернути гарні стосунки із донькою і допомогти їй.

Гані 13 років, вона підліток. Період емоційних коливань, сподівань на майбутнє і перших розчарувань. І в той час, коли життєво важливо бути «як

усі» Ганя не може влитися до колективу. І виною всьому різке подорослішання її однокласників. Ті, хто раніше божеволів від мультфільмів «Монстер Хай» тепер вважає це дитячими вигадками, хлопці обговорюють лише нові телефони і приставки, дівчат цікавить лише новий модний одяг і люксова брендова косметика. За те, що Ганя згадала про мультики «Монстер Хай» її висміяли перед усім класом, а її нову футболку обізвали ринковою і з «аліка». Тобто, із дорослішанням змінились і пріоритети, але кожен дорослішає у своєму темпі, тому дехто може не встигати за іншими і не розуміти нових віянь.

А ще зайва вага дитини. Ганя ніколи не була худенькою, мамині піріжечки і тістечка робили свою справу. Випічка завжди була смачною, мама була майстром своєї справи і працювала у пекарні. Тож, дівчинка не бачила нічого такого аби принести щось смачненьке у якості обіду до школи. І на це звернула увагу нова класна керівничка.

Майя Михайлівна, саме так і звали вчительку, була прикладом для усіх дівчат класу. Струнка, гарна, з гладеньким довгим волоссям, а ще й з чарівною посмішкою – вона б точно могла працювати моделлю. Вона їла самі овочі, і навіть фрукти не вважала корисними, адже там також є цукор, який знижує імунітет, сприяє розвитку карієсу і погіршує розумові здібності. Не кажучи вже про солодощі. Тортики чи печиво з кавою – це не про неї, а от кислочі зелені яблука чи каламутне огидне смузі болотяного кольору були її фаворитами. Проте її харчові звички то її справа, проблемою виявилось те, що її невротична зацикленість на правильному харчуванні почала торкатись і дівчат класу. Тут мова йде про те, який вплив мають дорослі на дітей. Адже класний керівник виступає лідером класу, а відтак авторитетом і прикладом. Тому діти можуть багато в чому копіювати поведінку дорослих. І якщо Ангеліні харчові звички Майї Михайлівни були звичними і зрозумілими, бо у неї мама також цікавилась темою здорового способу життя і слідкувала за своєю вагою, аби ні грамма більше не додавалось, то Ганя ніколи і не думала

про це. Її родина була схильна до повноти – мама, тітка Ліда, бабуся і, врешті-решт, Ганя також. Проте зайва вага, як і будь-що пов'язане із зовнішністю чи інтересами, не може бути приводом для цькувань. Комусь розвага, комусь п'єдестал для власної самооцінки, а для когось біль і самокопання із вічним питанням: «Що зі мною не так?», розглядання у дзеркалі у пошуках недосконалостей і зневіра у собі. Слова класної керівнички посіяли зерно комплексів, яке з кожним днем розросталося у все більшу тернисту колючку, яка болісно жалила дитину. Майя Михайлівна не шкодувала слів, щоб довести дівчатам шкоду пиріжків і булочок. Варто зауважити, що ставлення до самих себе, один до одного, відносини всередині колективу формуються під безпосереднім впливом класного керівника. Чого певно не врахувала вчителька Ганіного класу. Начебто лагідні і з посмішкою сказані слова Ганя завжди сприймала на свій рахунок і з негативним сенсом. Дівчинку це непокоїло, їй взагалі не подобалась нова вчителька. До Майї Михайлівни ще ніхто не казав Гані, що їй *«обідню перерву було б корисніше замінити додатковим уроком фізкультури»* чи *«у вашому віці варто починати стежити за фігурою, не переїдати»* [39, с. 64]. Цілком можливо, що за рахунок таких «порад», вчителька намагалась вивищитись, підняти власний авторитет. Дослідники стверджують, що причини такої поведінки *«пов'язані з відсутністю емпатії та чуйності до страждань жертви, яку винні в діях зменшують шляхом неприхильної поведінки, спрямованої на звинувачення інших»* [40, с. 144].

Тим не менш, постійні розмови про вагу і схуднення змушували Ганю косо поглядувати вже й на власну маму. Вона завжди їй здавалась найгарнішою і найкращою, а нині мама здавалась *«гладкою, неповороткою та вайлуватою»* [39, с. 68]. І тепер Ганя починала вже її соромитись. Мати в цей час навіть і не здогадувалась про клубок образи, який тільки починав збільшуватись у душі її дитини.

Проблем додалось, коли підліток взяла до школи мамині смаколики. Побачивши їх класна керівницка напустилась із черговою порцією негативу в адресу дівчинки: *«Кожен з'їдений шматочок у майбутньому може бути причиною всіляких серйозних захворювань, алергій, гіперзбудливості, тривожності й навіть інвалідності. ...Ти виглядатимеш набагато краще, якщо не вживатимеш жодних солодоців. Ти ж не хочеш, аби тебе називали Пампухою»* [39, с. 65]. По-перше, варто згадати про те, що підліткам дуже легко щось навязати і «запрограмувати» їх на певну ідею. У даному випадку цілком можливе програмування на захворювання у майбутньому. Адже психосоматика це результат саме програмування психічної системи. По-друге, вчителька свідомо чи ні дала дітям привід для знущань над дівчинкою. Адже однокласникам сподобалось вигадане прізвисько і вони одразу почали його використовувати. Ганя взагалі не користувалась авторитетом у класі, її обзивали, інколи били, а тут з подачі вчительки булінг у класі лиш набирив обертів, замість того аби припинитись. Достатньо вислухавши про свою зайву вагу, підліток вирішує відмовитись від солодкого назавжди. Але ж усім відомо. Що людський організм не любить різких змін і тим паче дитяча сила волі не така міцна, як у дорослих. Це призводить до того, що побачивши запашні булочки у їдальні Ганя купує аж три. А, щоб вчителька не побачила їх, чимдуж біжить до вбиральні, аби з'їсти їх там. Там же її побачили однокласники, зняли на відео, і радо повідомили, що її чекає популярність на Ютуб. Булінг виріс на новий рівень – кібербулінг.

Дитині життєво необхідно бути повноправною частиною колективу, їй важлива думка оточуючих, їхнє схвалення і визнання. І будучи вже дорослою людиною, він чи вона потребує визнання своєї гідності лише від самого себе, тоді думка сторонніх втрачає свою важливість і відходить далеко за лаштунки. Але до цього підліток повинен зустріти багато перешкод на своєму шляху, пережити конфлікти, суперечки, протилежні до своїх погляди і навчитись мирно співіснувати у соціумі. Проте Ганя не вписувалась у

рамки колективу, тому й стала крайньою. Найтяжче для дівчинки було те, що цькували її не лише завзяті хулігани класу, а й її друг Сашко. Він їй подобався, і напевно вона йому також, але думка більшості переважила і Сашко засоромився дружніх стосунків із Ганею. І, щоб не виділятися із натовпу, поруч з усіма ображав і дразнив дівчинку. І з погляду дітей це була цілком нормальна, адекватна поведінка, адже Майя Михайлівна, еталон для всього класу, поводитись якщо не так, то майже так. Ось тут ховається новизна повісті. Адже радянська дійсність малювала педагогів вихованими, чемними, спокійними і без будь-яких недоліків. Проте реальність була інакшою: побиття і образи, цькування і наклепи – це те, що ховалося за картинкою завжди привітного учителя. Сучасні письменники зображують шкільну реальність без прикрас, часом веселу, а часом і драматичну, але такою, як вона є, аби діти зрозуміли, що вони зі своїми проблемами не одні. І це є безумовним плюсом сучасної підліткової літератури.

Насправді, ситуації, описаної у творі, можна було уникнути, якби вчителька просто б не починала дорікати дівчатам за зайву вагу і солодощі. А в даному випадку, проста бесіда класного керівника з кривдниками могла б зарадити розвитку конфлікту.

Гарним союзником у боротьбі з булерами могли б стати і рідні дівчинки. Але мама, яка за роботою не помічає проблем доньки, бабуся, яка звична до старого укладу життя не бачать або ж свідомо ігнорують проблему. І лише матирина сестра могла б допомогти дівчинці, проте один у полі не воїн, і надій на конкретну допомогу з боку тітки не виникає. Ця повість про проблему нестачі довіри у стосунках між батьками і дітьми. А коли немає довіри до одних, діти шукають інших. Але виникає інша проблема – непорозуміння з батьками часто призводять дітей до поганих компаній, які розважаються у не дуже безпечні способи. І, коли після чергової порції образ від однокласників незнайома жіночка жаліючи малу дівчинку запропонувала

їй номер своєї онуки аби діти подружились, Ганя схопилась за цей «місточок», мов за останній шанс.

Іванка, так звали онуку незнайомки, була старшою на два роки, що надавало «крутості» дружбі, і компанія у неї була теж незвичайна. Аби стати членом їхнього угруповання треба було пройти випробування на сміливість – вкрати телефон. Дитина із нормальною самооцінкою, незалежна від думки соціуму почувши суть випробування позбулась би таких «друзів» вмить, адже відразу стає зрозуміло, що ти як особистість цим людям нецікава, а цікавить їх лише матеріальний зиск. Але дитина із низькою самооцінкою, закомплексована, відчуваючи потребу у друзях і спілкуванні, буде ладна все аби тільки її помітили і прийняли як свою. Гані повезло, небезпечний розвиток подій вчасно помітили мама і бабуся. І варто зазначити, зробили дуже правильно – звернулися до психолога. Часто батьки і вчителі *«не уявляють масштабів поширення проблеми і не знають, як боротися з цим явищем, що набирає оберти»* [40, с. 144], несерйозно сприймають дитячі «жарти», мовляв, вони ще переростуть, не розуміють що вони кажуть, треба навчитись давати відпір і т. д. Але проблеми часто приховані глибше, аніж здається. Тому й пропрацьовувати їх треба довше, ретельніше і, бажано, із спеціалістом своєї справи. Адже батьки не сприймаються об'єктивно і їм важко довірити свої секрети і питання, які турбують. Не сприйнявши серйозно проблеми дитини батьки наражають себе на небезпеку втрати. Адже досить часто підлітки не знайшовши відповіді на свої питання зневірюються у житті загалом, і вихід бачать у єдиному – самогубстві. Там, де немає життя, немає і болю. Батьки Гані поспіли вчасно і приділили максимум уваги дитині.

Докладно розібравши проблемні питання Ганя зрозуміла що їй потрібно робити. Збагнувши, що проблема насправді не у однокласниках, які її ображають, а у ній самій. Адже зайва вага не дає можливості полюбити себе, а відтак і взростити адекватну, критичну самооцінку, що і змушує

повірити у всі, навіть безпідставні, образливі слова оточуючих. Отож першим кроком Ганя був запис до спортзалу на шейпінг, що дало їй впевненості у собі. Адже тепер вона просто мусила виглядати найкращою у очах свого нового коханого. Стрункість та спортивність привабили і горезвісного Сашка, який досить швидко запропонував Гані почати все з початку. Але навіть невдалий досвід все ще залишається досвідом, тому Ганя, пам'ятаючи всі ті прикрі моменти, вирішила не впускати у своє нове життя таких «перевертнів». Саме цей крок дає змогу побачити особистісний злет Гані, адже тепер вона сама вільна обирати компанію, сама може змінювати своє життя на краще і, власне, обирати що саме буде для неї тим кращим. Варто було просто вчасно зупинитись, озирнутись і захотіти змінити режим «існування», на режим «повноцінного життя».

Після психолога пріоритети переглянула не лише Ганя, але й її мама. Вона не знала про шкільні проблеми доньки, адже та їй не розповідала, але так роблять майже усі підлітки. Мало хто зважиться розповісти про цькування і заробити почесне звання «стукача». Але мати Гані маючи просто більше часу і сама могла б помітити зміни у настроях дитини, у перевагах, у харчовій поведінці і т. п. Тому згодом для себе мати обрала вірний шлях. Вона зрозуміла, що забарикадувавшись роботами вона намалювала собі ілюзію щасливої родини, а насправді ж могла назавжди втратити доньку. Вона почала з себе і це, напевно, правильний і досить впевнений крок у світле майбутнє. Адже діти, як правило, копіюють манеру поведунки батьків. Тому, як мама Гані почала радикально вирішувати проблеми, так і сама Ганя вирішила відверто подивитись у очі своїм страхам і розпочати з ними у бій.

Булінг – це таке явище, яке часто супроводжує дитину протягом життя. Зустрівшись із кривдниками у школі, звісно, ти їх позбудешся після випускного чи зміни школи. Але клеймо жертви залишається з дитиною назавжди: у її поведінці, у її самовідчутті, у її ставленні до інших і до самої

себе. Тому варто опрацьовувати проблеми дитинства, аби потім вони жахами не переслідували вже у дорослому житті.

Висновки до розділу 3

Діти на відміну від дорослих не в змозі самотійно відвідати психолога або ж безстрашно викласти власні проблеми освіченим людям. Відтак вивчення сучасними письменниками психології конфлікту підлітків для подальшого розвитку цієї теми у книгах є вкрай важливим. У сучасній українській художній літературі спостерігаємо тенденцію втечі підлітків у свої власні «безпечні» світи. Світ власних фантазій («НЕВДАХА, або Ласкаво прошу до мого світу» А. Долман), паралельний світ («Не озирайся і мовчи» М. Кідрук, «Шпалереон» О. Колінько) чи світ віртуальний («Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліна) – будь-який з цих світів у порівнянні із жорстокими однокласниками чи батьками-моралізаторами у реальному світі стане прихистком від цькування і нападок. Віртуальний світ допомагає знайти однодумців але дружба в інтернеті часто має приховані мотиви. Психопати підбираючи вдалі слова маніпулюють емоціями підлітків, штовхаючи їх на необдумані вчинки. В іншому випадку, Інтернет стає ще одним осередком булінгу, значно небезпечнішим. Адже поширюючи відео чи фото цькування, булер робить жертву посміховиськом на ширше коло людей. Звернення до компетентних фахівців дає змогу вирішити проблему і не довести її до критичного моменту.

Отже, можна зробити висновок, що часто підлітки схильні тікати у свої вигадані світи, залишаючись жертвою, примирюючись із даною роллю. Проте знайшовши мотивацію і підтримку оточуючих діти часто й самі не помічають як знаходять у собі сили усвідомити проблему, переглянути пріоритети. Врешті-решт позиція жертви змінюється, що дає змогу і сили відстоювати власну позицію і захищати себе.

ВИСНОВКИ

Булінг не є новим явищем, адже випадки цькування були відомі ще задовго до появи ЗМІ. Дізнатися про нього ми можемо із творів класичної літератури, і за характером ці випадки мало чим відрізняються від сучасних.

Письменники XIX–XX століть (Б. Грінченко, С. Васильченко, Г. Тютюнник, Б. Антоненко-Давидович та ін.) вже пропагували впровадження антибулінгових ідей у маси. Адже цькування через національну приналежність, фінансовий стан, інакомислення, талановитість, амбіційність були звичними для тих часів. Ставлення однолітків до дітей із бідних сімей («Украла» Б. Грінченко), до дітей інших національностей і дітей з низькою навчальною успішністю («Дзвоник» Б. Грінченко) завжди було насмішливим через історичні обставини або ж недбале виховання батьків. Навіть цілеспрямованість («Страчене життя» А. Тесленко) і талановитість («Талант» С. Васильченко) були не причиною гордості, а причиною цькування через людську заздрість. Про педагогічну толерантність мова також не йшла («Дзвоник» Б. Грінченко).

Натомість письменники пропонували зразкову модель поведінки, яка навпаки підтримувала дітей («Не святі горшки ліплять» Б. Антоненко-Давидович, «Украла» Б. Грінченко). Отже, представники української класики виводили на поверхню усі недоліки виховання і педагогічної освіти, коригуючи їх та несучи зміни в устрій людських взаємовідносин.

Сучасна українська література дає чимало матеріалу для усвідомлення проблеми булінгу, а також сприяє «відкритому діалогу» між психологом і дитиною. Отже, читач має змогу самостійно і без посередників вирішити свою проблему. Швидкий темп життя часто нівелює довірливі стосунки між дітьми і батьками, тому останні навіть не помічають наявні проблеми у дітей. Залишаючись із проблемою сам-на-сам діти замикаються у собі, створюючи комфортний, але нереальний світ («Невдаха, або Ласкаво прошу до мого

світу», А. Долман, «Шпалереон» О. Колінько). Небезпека такого розвитку подій може ховатися у тому, що комфорт вигаданого світу і дискомфорт реального утворюють дисонанс, і психіка дитини, постаючи перед вибором, обирає комфортні умови, що призводить до розладів психічного здоров'я. Письменники своїми творами хочуть актуалізувати увагу батьків і дітей на важливості довіри і підтримки у сімейних взаєностосунках. Адже необачність і байдужість батьків може призвести до страшних і навіть незворотніх негативних наслідків («Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліна), натомість уважність і турбота допомагають дитині знайти себе і впоратись із власними проблемами («Пампуха» А. Шавlach).

Сучасна українська література вкотре наголошує на небезпеці явища кібербулінгу («Сіль для моря, або Білий Кит» А. Нікуліна, «Пампуха» А. Шавlach). Адже із поширенням соціальних мереж цькування набувають нових форм і булерам стає набагато легше довести свою жертву до критичного емоційного стану. До того ж анонімність користувачів мережі дозволяє уникнути відповідальності за скоєні злочини, що мотивує психопатів та агресорів залучатися до активної діяльності.

Усе це черговий раз доводить важливість батьківської турботи, підтримки, зацікавленості у житті дитини, толерантності та об'єктивності з боку педагогічного колективу навчального закладу. Адже в першу чергу ми всі повинні бути людьми, емпатичними та справедливими, натомість справжнього авторитетету набувають лише ті, хто в змозі завоювати довіру дитини, стати її радником і справжнім другом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. David A. Lane, Andrew Miller, Andy Miller. *Child and Adolescent Therapy: a handbook*. England: Open University Press, 1992. 260 p.
2. Meaning of “bully”. *Cambridge Dictionary*: веб-сайт. URL : <https://dictionary.cambridge.org/ru/bully> (дата звернення: 06.05.2022).
3. Olweus D. *Bullying at school*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 1993. URL: [http:// books.google.com.ua](http://books.google.com.ua) (дата звернення: 06.05.2022)
4. Randall P. *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. 224 с.
5. *Safe to Learn : Embedding Anti-Bullying Work in Schools*: проєкт / Department for Children, Schools and Families guidance. URL : www.teachernet.gov.uk/publications (дата звернення: 02.06.2022)
6. Антоненко-Давидович Б. Д. Не святі горшки ліплять. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4060> (дата звернення: 28.07.2022)
7. Барліт О.О. Соціально-педагогічна та психологічна проблема булінгу в освітньому середовищі. Запоріжжя : Олекс, 2011. 52 с.
8. Барліт О.О. Форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі. *Горизонти освіти : Науково-методичний журнал*. 2012. Вип. № 2 (35). С. 44–47.
9. Бикова Л. Образ учителя у творчості Бориса Грінченка *Редакційна колегія*. 2007. С. 59–66.
10. Богдан В. Проблема шкільного булінгу серед підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. Вип. 9. Київ : ТОВ НВП «Інтерсервіс», 2019. URL : <https://drive.google.com/file/d/18G8pmG3HAK5f4oIs2rlz4d9vYwmFFAs4/view>

11. Васильченко С. В. Талант. Оповідання та повісті / Передм. Б. Деркача. Київ : Дніпро, 1986. 229 с.
URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=393> (дата звернення: 04.06.2022)
12. Грінченко Б. Д. Твори в двох томах / упоряд та передм. І. І. Пільгука, В. В. Яременка. Київ: АН УРСР, 1963. 603 с.
13. Дімаров А. А. На коні й під конем: Повість / Худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. Харків: Фоліо, 2009. 319 с.
14. Дмитренко В.І. Виховання гуманізму в процесі вивчення дитячих оповідань Бориса Антоненка-Давидовича. Українська мова і література в школі. 1993. № 11. С. 44–46.
15. Доломан А. Невдаха, або Ласкаво прошу до мого світу. Київ : ТОВ «Гамазин», 2016. 104 с.
16. Закалик Г.М., Войцеховська О.В., Шувар Н.М. Булери та жертви булінгу як соціально-психологічна проблема безпеки особистості в освітньому просторі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2018. № 1, т. 2. С. 124–130.
17. Касян Л. Українська література у рецепції Бориса Антоненка-Давидовича. *Університет*. Київ, 2006. № 2. С. 51–55.
18. Кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI.
URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> (дата звернення: 12.07.2022).
19. Корнійченко А.О. Дефінітивна характеристика булінгу як юридичної категорії адміністративного права. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2020. № 3-4. С. 18–25.
20. Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2. С. 190.
21. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна*. 2013.

Вип. 33. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf (дата звернення: 25.08.2022).

22. Мельниченко А. А., Тілікіна Н. В. Передумови та причини виникнення цькування : матер. курсу «*Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти*». URL : <https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/main/deps/ps/buling/module1/buling-iaak-iaivische.pdf> (дата звернення: 25.08.2022)

23. Мойсєєва О. Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків. *Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості*: зб. наук. праць. URL : <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf> (дата звернення: 25.08.2022).

24. Науменко Н.В. Вдивляння дитини у світ : неоромантичні аспекти образотворення (на матеріалі оповідань Гр. Тютюнника та Є. Гуцала). *Літературознавчі студії* : зб. наук. праць. 2012. Вип. 35. С. 474–478

25. Неділько В. Я. Школяр у сучасному житті й літературі. *Література. Діти. Час*. Київ, 1976. С. 43–56.

26. Нікуліна А. Сіль для моря або білий кит. URL: <https://www.rulit.me/books/sil-dlya-morya-abo-bilij-kit-read-519536-5.html> (дата звернення: 21.09.2022)

27. Пархета Я. В. Епістолярій Григора Тютюнника: проблема стосунків з матір'ю. *Питання літературознавства*. 2014. Вип. 89. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PI_2014_89_7.

28. Перегінець В. Тема булінгу в українській літературі кінця XIX – початку XX ст.» і методика її інтерпретації на уроках української літератури в школі». *Logos : збірник наукових праць студентів*. Випуск III / уклад. О. І. Поясик, М. П. Ковальчук. Івано-Франківськ: НАІР, 2020. С. 91-95

29. Савельєв Ю. Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі? *Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки*. т. 97. Київ : Аграр Медіа Груп, 2009. С. 71–79.

30. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. 1-е видання. Київ : Головна редакція «Українська радянська енциклопедія» (УРЕ), 1974. 776 с.
31. Слонь Д. Роль педагога у становленні особистості учня на прикладі оповідання Бориса Антоненка-Давидовича «Не святі горшки ліплять»). *Матеріали студентських наукових читань*: зб. наук. праць. 2018. Вип. 4. С. 112–117.
32. Тарасова Н. І., Кошова О. С. Тема знедоленого дитинства в повісті В. Г. Короленка «Діти підземелля» та оповіданнях Б. Д. Грінченка «Грицько» й «Украла». *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст.* 2009. Вип. XXI. С. 223-237
33. Тесленко А. Ю. За пашпортом : Вибрані твори. Для серед. та ст. шкіль. в. / упоряд. Та передм. М. С. Грицюти; мал. В. І. Якубича; портр. В. І. Касіяна. Київ: Веселка, 1984. 213 с. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=372> (дата звернення: 29.07.2022)
34. Тютюнник Г. М. Облога : Вибрані твори / упоряд., передм. В. Г. Дончика. Київ : Пульсари, 2004. 832 с.
35. Тютюнник Г. М. Дивак. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=448> (дата звернення: 17.07.2022)
36. Фурта І. Ю. Ескапізм як елемент соціально-психологічної адаптації студентів. *Розвиток особистості у рамках просторово-часової організації життєвого шляху* : зб. матеріалів конф. молод. наук., 21–22 травня. 2016 р. Одеса : Принт Мастер, 2016. С. 29–32.
37. Черненко Г. А. Прогнозування мовного конфлікту як соціолінгвістичне завдання (на прикладі мовної ситуації в Україні). *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 47–56.

38. Чонка Т. Морально-етична проблематика романів М. Кідрука «не озирайся і мовчи» та «Доки світло не згасне назавжди». *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. Відень, 2021. Вип. 9. С. 253–259.

39. Шавлач А. Пампуха : повість. Київ : Видавничий Центр «Академія», 2018. 144 с.

40. Штибель З. Б., Дерді Е. Т. Булінг як соціальна проблема в школі. *Пріоритети економічної науки XXI століття* : зб. матеріалів наук.-практ. конф., 17 черв. 2020 р. Івано-Франківськ : НАІР, 2020. С. 143–145.

41. Шугай О. „Усе живе – тепле...”: Нове про Григора Тютюнника : наук.-попул. вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 119–207.